

İçindekiler Tablosu

<u>I. Göktürklerin Oturduğu Bölgeler</u>	2
<u>II. Göktürklerin Hâkim Olduğu Topraklarda Budizm'in Durumu</u>	4
<u>A. Doğu Türkistan Bölgesi</u>	4
<u>B. Batı Türkistan Bölgesi</u>	7
<u>C. Kuzey Hindistan</u>	8
<u>III. Göktürklerde Budizm</u>	11
<u>Dipnotlar</u>	19
<u>Kaynaklar</u>	27

Dr. Erkin EKREM

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

I. Göktürklerin Oturduğu Bölgeler

Büyük Yabgu T'uwu'nun büyük oğlu T'umen¹ (Tümen, İli Kağan, Bumin Kağan, 552553) Göktürk Devleti'ni ilan ettikten sonra bu devlet hızlı bir şekilde gelişmeye başlamıştır. Üçüncü kağan Mukan (553-572) tahta çıktığında, Juanjuanları tamamen mağlup etmiş ve Göktürk Devleti'nin batısındaki Eftalitler, doğusundaki Kitaylar, kuzeydeki Ch'ikuları (Kırgız) sırasıyla mağlup ederek hâkimiyeti altına almıştır. Böylece Göktürk Devleti'nin toprağı genişlemiş ve doğusu Liaohai (Çin denizi), batısı Hishai (Hazar denizi), güneyi Gobi çölü, kuzeyi ise Peihai'ye (Baykal gölü) kadar genişlemiştir.² T'apo (Taspar, 572-581) Kağan Dönemi'nde, Çin'de Ch'i (550-577) ile Chou (557-581) sülâlelerini siyasî bakımdan kendine bağlamıştır.³

Shihpolüeh (İspara, 581587) Kağan Dönemi'nde, kuzeyde bulunan bütün göçebe kavimler hâkimiyeti altına almış ve 400 bin savaşçı birliğe sahip olmuştur. Fakat, devletin içinde meydana gelen hâkimiyet kavgaları ve Çin'de yeni kurulan Sui Sülâlesi (581-618), Göktürk Devleti'ni yıkmak amacıyla birtakım stratejik planları uygulamasından dolayı devlet sarsılmıştır.⁴

Büyük Yabgu T'uwu'nun ikinci oğlu İstemi, "Tümen Kağan himayesinde on kavmin reisi olarak 200 bin askerle birlikte Hisyü'ye (Batı Bölge, Türkistan) sefer yapmış ve bölgedeki Hu memleketlerini (Soğut kökenli halkların memleketleri) kendi hâkimiyeti altına almıştır. Böylece İstemi kendini kağan olarak ilan etmiş (562576) ve On Ok kavim adını almıştır".⁵ Eski Wusunların (Vusunlar) toprağını tamamen ele geçiren Batı Göktürklerin hâkim olan alanı doğusu Doğu Göktürlere, batısı Leichu denize (Hazar denizi), güneyi Shule'ya (Kaşgar), kuzeyi ise Hanhai'ye ulaşmıştır. Yench'i (Karaşehir)'nin kuzeybatısına doğru yedi günlük uzaklıkta Güney Otağı, kuzeye doğru sekiz günlük uzaklıkta ise Kuzey Otağı bulunmaktadır.⁶ T'iehlelerin bölgesi, Ch'iutz'u (Kuça) ve Hsiyü'daki (Türkistan) bütün Hu memleketleri Batı Göktürlere tabi olmuşlardır. Batı Göktürklerde Tulu, Nushihpi, Karluk, Ch'uyueh (Çigil?), Ch'umu (Çumuk?) ve Yiwu (Kumul) gibi topluluklar yer almaktadır.⁷ İstemi Kağan, 563-567 yıllarında Sogdyana, Toharistan, Kuzey Hindistan ve Doğu Türkistan'a hâkim olan Eftalitleri, Perslerle işbirliği yaparak mağlup etmiştir. Eftalit Devleti'ni iki ülke paylaşarak Demir Kapı ise Göktürk ile Perslerin sınırı olmuştur. Ardında Pers Devleti'nin zayıf düşmesiyle İstemi Kağan Eftalitlerin eski topraklarına tamamen sahip olmuştur. Bu sıralarda, Batı Göktürk Devleti'nin sınırı Hazar denizinin kuzey kısmına ulaşmıştır ve Bizans İmparatorluğu ile hemhudut olmuştur. Ayrıca, İstemi Kağan Bizans imparatoru ile işbirliği yaparak Pers Devleti'ni mağlup etmiş ve hâkimiyetinin temelini sağlamlaştırmıştır.⁸

İstemi Kağan'ın oğlu Tat'ou (Tardu, 576-603) Kağan'ın torunu Shekui Kağan (611-619) Dönemi'nde, Batı Göktürklerin toprağı doğusu Altay dağına, batısı Batı Deniz'e (Hazar denizi) kadar ulaşmıştır. Çin'in batı sınırı Yümen geçidinden batıya doğru bütün Hu memleketleri tabi olmuşlardır. Otağı ise Kuça'nın kuzeyinde bulunan Sanmi dağında tesis etmiştir.⁹ Shekui Kağan'ın oğlu T'ung Yabgu Kağan (619-628?) Dönemi'nde, Kuzey Hindistan'da bulunan Kapisa memleketini hâkimiyeti altına almıştır. Bir kaç on bin askeri olan T'ung Yabgu Kağan kuzeydeki T'iehle kavimlerini ve batıdaki bütün Hisyü'yü (Türkistan) yönetmektedir. Ayrıca, otağını Şaş (Taşkent) memleketinin kuzeyinde bulunan Bin Çeşme'ye¹⁰ taşımıştır. Hisyü'de bulunan bütün memleketlerinin yöneticisine İltebir unvanını vererek bu memleketlerini teftiş etmek ve vergi almak için bir de Tudun unvanlı görevliyi göndermiştir. Batı Göktürkler hiçbir zaman T'ung Yabgu Kağan Dönemi gibi kuvvetli olamamıştır.¹¹ E. Chavannes'in araştırmasına göre bu dönemde Batı Göktürklerin batısı Merv, güneyi ise Hint nehrine kadar ulaşmıştır.¹²

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

T'ung Yabgu Kağan Dönemi'nden sonra, Batı Göktürkler bitmeyen hâkimiyet kavgasının içine girmişler ve kavimler isyan yapmaya başlamışlardır. İç kargaşa yaratan hâkimiyet boşluklarından faydalanan T'ang Sülâlesi 630 yılında Doğu Göktürkleri kendi yönetimi altına aldıktan sonra Batı Göktürlere yönlenmiştir. 640 yılında Turfan'ı,¹³ 644 yılında Karaşehir'i,¹⁴ ardından batıya doğru sırasıyla Kuça, Kaşgar, Hotan ve Suyap'ı ele geçirmiştir.¹⁵ Nihayet 658-659 yılında, Batı Göktürkleri tamamen mağlup ederek bölgeyi kendi hâkimiyeti altına almış ve Batı Göktürlere tabi olan topraklarda T'ang Sülâlesi'nin garnizonlarını tesis etmiştir.¹⁶ Aslında, T'ang Sülâlesi'nin bu bölgede yürüttüğü hâkimiyeti pek sağlam değildi, bölgeyi tam anlamda kontrol altına alamamıştır. Bir çok Türk kavimlerinin isyan etmeleri ve Tibetlerin Doğu Türkistan'a el atması ve nihayet Türgişlerin Batı Göktürklerden sonra tekrar bu bölgelere sahip çıkmasıyla, T'ang Sülâlesi'nin bu bölgedeki hâkimiyeti sarsılmaya başlamıştır.¹⁷

Moğolistan steplerinde devletini kaybeden (630) ve elli yıl T'ang Sülâlesi hâkimiyeti altında kalmış olan Doğu Göktürkler, İteriş Kağan'ın (682-691) önderliğinde tekrar devletini kurmuşlardır. Moch'u (Bögü Çur) Kağan (691-716), Bilge Kağan (716-734) ve onun kardeşi Köl Tigin'in çabalarından sonra, önce Orhon bölgesini ve etrafındaki Dokuz Oğuz, Kırgız gibi Türk kavimlerini ve Türk olmayan kavimleri hâkimiyeti altına almışlardır;¹⁸ sonra defalarca Türkistan'a sefer düzenlemiştir. Çin kaynaklarında da yazıldığı gibi, Doğu Göktürkler gerçi bazı seferlerde başarmışsa da, karşısında hem Müslüman Arap ordusu hem de Türgişlerin karşı çıkması, ayrıca, güneyde T'ang Sülâlesi'nin karşı faaliyetinden dolayı eski Batı Göktürklerin hâkim olduğu topraklara sahip çıkamamışlardır. Bilge Kağan'ın ölümünden sonra Göktürkler Türkistan'ı kaybetmişlerdir.

Türkistan'ın büyük bir kısmına hâkim olan Türgişlerin Reisi Wuchihle'nin oğlu Shake (Sakal? 708-714) 708 yılında kendini kağan olarak ilan etmiştir. T'ang Sülâlesi de ona On Dört Kavim Kağanı unvanını vermiştir. Shake Kağan Batı Göktürklerin eski topraklarını, tekrar ele geçirmeye çalışmıştır, fakat, 714 yılında Doğu Göktürklerin batı seferinde öldürülünce kendi hâkimiyetini de kaybetmiştir.¹⁹ Kısa bir süre hâkimiyetini kaybeden Türgişler, Shake Kağan'ın ordu komutanı olan ve Kara Türgiş soyundan gelen Sulu'nun 716 yılında kendini kağan (716-738) ilan etmesiyle tekrar güçlenmişler ve Türkistan'a hâkim olmuştur. Sulu Kağan bütün On Ok kavimlerini kendi yönetimi altına alarak 200 binlik bir ordusuyla hem batıdaki Müslüman Arap ordusuyla hem de güneydoğu ve doğusundaki Tibetler, Göktürkler ve T'ang Sülâlesi'yle mücadele yapmıştır.²⁰ Böylece bir dönem Türkistan'ı elde tutabilen Türgişler dış düşman ve iç kargaşaların sıkıştırmalarıyla hâkimiyetini yavaş yavaş kaybetmeye başlamışlardır.²¹ Orhun bölgesinde ise, 745 yılında Basmil, Karluk ve Uygurların baş kaldırmasından dolayı Göktürk Devleti yıkılmıştır ve bölgede Uygurlar Göktürklerin yerine geçerek hâkimiyetini kurmuşlardır.²²

Umumiyetle, Göktürkler en kuvvetli zamanlarında, toprakları doğuda Çin denizine, batısı Hazar denizine, güneyi Çin Seddi, Tibet ve Hint nehrine kadar ulaşmıştır. Doğu ve Batı Göktürkler ise aralarındaki Altay dağını sınır olarak kabul etmişlerdir. Araştırmamızın konuyla ilgili daha çok Batı Göktürklerin bölgeleri önem kazanmaktadır. E. Chavannes'in araştırmasına göre, Batı Göktürklerin toprakları, doğusu Altay dağına, batısı Volga nehrine, kuzeyi Tarbagatay dağına, güneyi ise Hint nehrine kadar ulaşmıştır.²³ Batı Göktürk Devleti'nin mevcut olması, Asya'nın trafik ulaşım yollarını ve yolculuğun kolay olmasını sağlamıştır. Zerdüşçülük, Hıristiyanlık ve Maniheizm gibi üç dinin gelişmesinde yardımcı rol oynamıştır. Önceki iki dinin Çin'de yerleşmesi ve özellikle Mani dininin popüler hâle getirilmesi hakkında rolü büyüktür. Batı Göktürk Devleti'nin çıkışlı ve inişli tarihi, Orta Asya'daki Zerdüşçülük, Hıristiyanlık, Manicilik ve İslâmiyet gibi dinlerin bölgede gelişmeleri ve zayıflamalarının çizgisini anlatmaktadır. Genelde bu tür olayların Orta

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

Asya'nın siyasî durumuyla direkt ilişkileri vardır.²⁴

II. Göktürklerin Hâkim Olduğu Topraklarda Budizm'in Durumu

Budizm,²⁵ M.Ö.VIV. yüzyıllarda eski Hindistan'ın kuzeydoğusundaki Kapilavastu memleketinin (bugünkü Nepal'da) Prensi Siddhârtha Gautama icat etmiştir. Bu zat için Budizm eserlerinde Şâkyamuni (Şâkya kabilesinin hikmete ulaşan kişi), eski Türkçede Buthan ve bugünkü Türkçede Buda denilmektedir.

Budizm, Hindistan'da mevcut olan Brahman şekilciliğine ve Kast sistemine karşı çıkan soyut metafizik tartışmaları bir yana bırakarak duyguları dizginleme, insanlara ve diğer canlılara sevgi ve şefkat duyma gibi ilkellere dayanmaktadır. Bu inanç Hindistan'da kurulan Maurya Sülâlesi (M.Ö. 322-185) Dönemi'ne kadar sadece Kuzeydoğu Hindistan'da yayılmıştır. Bu sülâlenin kralı Aşoka Dönemi'nde (M.Ö. 273-236) Budizm, bu sülâle tarafından kabul edilmiş ve Aşoka'nın verdiği destekle 1000 Budist keşişi başkent Pataliputra'da (Hindistan'ın kuzeybatısındaki Patna şehri) III. genel toplantısını (konsili) yapmış ve böylece Aşoka'nın kuvveti ile cebir göstermesiyle Budizm bütün Hindistan adasına yayılmaya başlamıştır.²⁶

M.S. I. yüzyılda Hindistan'ın kuzeyinde Kuşan Devleti kurulmuştur²⁷ ve kısa zamanın içinde bu devlet Orta Asya ve Kuzey Hindistan'a hâkim olmuştur. Kuşan Devleti'nin kurucusu Kujula Kadphises M.S. 70 yılından sonra Budizm'i kabul etmiş ve yapılan madeni paralar üzerine Sachadharmathida (doğru kanun ve kuralların korucusu) yazısını yazarak Budizm'e sahip çıkmıştır. Kujula'nın yerine geçen Kanişka (takriben 125-150) ise 500 keşişin iştirak ettiği Budizm'in VI. genel toplantısını Jalandhar'da (Keşmir) düzenlemiştir ve devlet gücüyle bu dini bütün Orta Asya'ya yaymaya çalışmıştır.²⁸ Aşoka'dan Kuşan Devleti Dönemi'ne kadar Budizm devlet dini olma statüsüne erişmiş ve Orta Asya'ya girince yerli farklı kültürle karışmaya başlamıştır.²⁹ Kuşan Devleti'nin başkenti Baktria (Mezari Şerifin kuzey 40 km), Budizm'in ilk kutsal merkezi Râjagrha şehrinden sonra Budistlerin ikinci şehri haline gelmiştir. Ancak, V. yüzyılında Eftalitlerin Kuşan Devleti'ni yok etmesiyle Orta Asya'daki Budizm devlet korunma gücünden mahrum kalmış ve bölgede Budizm etkisini yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Chi hsienlin, Tat'ang Hsiyüchi Chiaochu (Hsüantsang'ın Seyahatnamesi Hakkındaki Araştırmalar) adlı çalışmasında, Fahsien'in Seyahatnamesi³⁰ ile Hsüantsang'ın Seyahatnamesi³¹ arasında karşılaştırma yaparak Orta Asya ve Hindistan'da Budizm'in gittikçe zayıfladığını tespit etmiştir.³² Göktürklerin Orta Asya'ya hâkim olduğu sıralarda, Budizm bölgede sahip olduğu etkilerini kaybetmiş durumdaydı. İslâmiyet'in Orta Asya'ya gelmesiyle Budizm bölgedeki etkisini tamamen yitirmiştir.³³

A. Doğu Türkistan Bölgesi

Kumul: Hsüantsang'ın Biyografisi'nde yer alan bilgilere göre, Hsüantsang bu bölgeye ulaştığında bölgede 'Hu'lu Budist rahiplerin ve bir tane Çinlinin Sanghârâma'da (Tapınak, Budist rahiplerin toplanan yeri) üç rahibin bulunduğunu görmüştür.³⁴

Turfan: Sui Sülâlesi Tarihi'ne (581-618) göre, Turfan bölge halkı T'ianshen'e (Gök ruhu/Gök dini)³⁵ ibadet kılarlar, ayrıca Budizm'e de inanıyorlar. Hsüantsang'ın bölge hakkında yazdığına göre, "Turfan hükümdarı Buda'ya tapıyor ve bölgede Budist rahibi ve tapınaklar vardır. Bölge Mahâyâna ve Hînayâna iki mezhebi bir arada öğreniyorlar".³⁶

Karaşehir: Fahsien'in Seyahatnamesi'ne (337-422) göre, "Bölgede 4000'den fazla rahip

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

vardır, hepsi Hînayâna mezhebine mensupturlar. Çin'den gelen rahipleri aralarına almazlardır".³⁷ Bunun sebebi herhalde Çinli rahiplerin Mahâyâna mezhebinden olmasıdır. Wei Sülâlesi Tarihi'nde (383-556) yer alan bilgilere göre bölgede kullanılan "Yazı Brahman yazısı ile aynıdır. T'ianshen'e tapma âdeti vardır, bunun yanında Budizm'e de inanmaktadır. Genelde Buda'nın doğum ve ölüm günü olan 8 Şubat ve 8 Nisan günlerine çok önem vermektedirler. O günde, bütün halkı hep Budist kıyafetlerini giyerler, oruç tutarak ibadetlerini yaparlar".³⁸ Sui Sülâlesi Tarihi'ndeki (581-618) bilgilere göre, bölgedeki "Halklar Budizm'e taparlar, Budizm eserlerini okurlar, yazısı da Brahmanca'dır.³⁹ Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'ne göre, Karaşehir memleketinin Yazısı Hindistan'dan alınmıştır ve az çok değişiklikler vardır. Ondan fazla tapınak ve 2000'den fazla Budist rahip vardır. Genelde Hînayâna mezhebinin Sarvâstivâta (Küçük Taşıyıcı mektebinin Her Şey Mevcut mektebi) grubunu benimsemişlerdir. Üç tür temiz et yerler,⁴⁰ onlar daha Budizm'in Geçiş Dönemi (ChienChiao) aşamasındadırlar.⁴¹ Huichao'nun Seyahatnamesi'ne (722-727)⁴² göre, bölgede bol miktarda tapınak ve Budist rahipleri vardır. Halkları 'Hu'lulardan oluşmaktadır ve Hînayâna mezhebine mensupturlar.⁴³

Kuça: Kuça memleketinin evlenme, cenaze, örf, âdetleri ve yerel malları Karaşehir'dekine benzemektedir.⁴⁴ Yeni T'ang Sülâlesi Tarihi'nde (618-906) yer alan belgede, bölge halkı Budizm'e önem verdiğini kaydetmektedir. 640 yılında T'ang Sülâlesi ordusu Turfan'a saldırdığı sırada Kuça'daki Budist rahipleri, "T'ang Sülâlesi nihayet Hsiyü'yü (Türkistan) ele geçirecektir, bir kaç yıldan sonra memleketimiz yok olacaktır" diye endişesini dile getirmişlerdir.⁴⁵ Herhalde, bu rahipler, memleketinin yok olmasıyla beraber Çin'in Mahâyâna mezhebi de kendi ülkesine girecek ve bölge mevcut olan Hînayâna mezhebinin yok olacağından endişe etmişler olabilir. Eski T'ang Sülâlesi Tarihi'nde "Göktürlere bağlı olan bölgelerdeki halklar Budizm'e çok önem vermektedirler" şeklinde açıklaması vardır.⁴⁶ Hsüantsang'ın kaydettiğine göre bölgede "Yüzlerce tapınak (Sanghârâma) ve 5000'den fazla rahip vardır, hepsi Hînayâna mezhebinin Saruâstivâta mektebini benimsemiştirler".⁴⁷ Hsüantsang 627 yılının kış ayında Kuça'ya ulaşmış ve bu memleketin ünlü Budist rahibinden Mahâyâna mezhebine mensup kitabın olup olmadığını sormuştu, fakat, bu rahip Mahâyâna kitabının batıl inançlı eser olduğunu anlatmıştır ve Hsüantsang ile bu konuda tartışmalara girmiştir.⁴⁸ Buna göre, Kuça memleketindeki Budist rahipler Mahâyâna mezhebine karşıdırlar. 722-727 yılları arasında Hindistan'a gidip gelen Koreli Rahip Huichao, seyahatnamesinde şu bilgileri vermektedir: "Bölgede bol miktarda Budist rahip ve tapınaklar vardır, onlar Hînayâna mezhebine mensupturlar"; Bölgede Çinli Budist rahiplere ait "Tayün Tapınağı ile Hsinglung Tapınağı bulunmaktadır, bu tapınaklarında Mahâyâna mezhebi öğretisini uyguluyorlar ve et yemezlerdir."⁴⁹ Hsüantsang Kuça'ya ulaştığında bölgede Hînayâna mezhebi hâkim idi, yüz yıl sonra bölgeye Mahâyâna mezhebi girmiş ve bu da 640 yılındaki Kuça Budist rahibinin endişesini teyit etmektedir. 750-790 yılları arasında Hindistan'a gidip dönen Çinli rahip Wuk'ung'nun Seyahatnamesi'nde yazıldığına göre, rahip 789 yılında Kuça'ya ulaştığında, Tibetlerin engellemesinden endişe ederek Orhun Uygur Devleti'nden yol alarak Çin'e dönmek istemiştir. Fakat Uygur kağanı Budizm'e inanmadığından dolayı, Hindistan'dan getiren Budizm eserleri Peit'ing'in (Beş Balık) Lunghsing Tapınağı'na bırakmak zorunda kalmıştır ve sadece Çinceye tercüme edilen kısmını götürebilmiştir.⁵⁰

Kaşgar: Fahsien'in Seyahatnamesi'ne (337-422) göre, rahip Chiehch'a (Kasa, Kaşgar)'ya ulaştığında Kaşgar hükümdarı tam bu sırada Pancaparişad törenini (geleneksel olarak Budistlerin her beş yılda bir düzenlenen büyük tören) yapıyordu. Bu törene dört taraftaki Budist rahipleri davet edilmiştir. Bu memlekette 1000'den fazla Budist rahip vardır ve hepsi Hînayâna mezhebine mensupturlar.⁵¹ Wei Sülâlesi Tarihi'nde bölge ile ilgili bir olayı anlatmaktadır: Wei Sülâlesi hükümdarı Kaotsung (386-451) Dönemi'nde, Kaşgar

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

Hükümdarı Buda'nın (Şakyamuni) Kaşaya'yı⁵² Kaotsung'a hediye etmişti. Kaotsung bu Kaşaya'yı kakik Buda'nın olup olmadığını ve olağanüstü mucizeye sahip olup olmadığını tespit etmek için Kaşaya'yı ateşe vermişti. Sabahtan akşama kadar ateşte yanan Kaşay hiç yanmamıştı. Bu olay seyredenleri şaşkınlığa bırakmıştı ve bedensel ve ruhsal olarak bu kıyafete saygı göstermeye mecbur kalmıştı.⁵³ Hsüantsang'ın bölgeye ulaştığında, Kaşgar halkı samimiyetle Budizm'e inanmakta ve kurallarını yerine getirmekteydi. Bölgede birkaç yüz tane tapınak vardır, on binden fazla Budist rahibi vardır, hepsi Hînayâna mezhebinin Sarvâtivâda mektebine mensupturlar.⁵⁴ T'ang Sülâlesi Dönemi'ndeki Budist Rahibi Taohsüan'ın (596-667) kalem aldığı Ünlü Budist Rahiplerin Tezkeresi'nin (Hsü Kaoseng Chuan) dördüncü bölümde yer alan Hsüantsang'ın Tezkeresi'ne göre, "Kaşgar'dan doğuya doğru Chüch'ü'ye kadar 100 li'den fazla mesafe vardır. Chüch'ü memleketinde 10 büyük Sûtra (Budizm'in teorik eserleri) bulundurmaktadır, her bir Sûtrada yüz bin parça sözden (Gatha) oluşmaktadır. Daha önce kaydedildiği gibi, bu değerli eserleri muhafaza edilmekte ve onun dağılıp yok olmasına izin verilmemektedir. Ancak, bunların hepsi şu anda Göktürlere aittir".⁵⁵ Kaşgar, daha Göktürklerin ilk zamanlarında Göktürlere bağlanmıştı.⁵⁶ Chenkuan saltanat devrinin (627-650) ortalarında, Göktürkler Türk kızını Kaşgar hükümdarı ile evlendirmiştir.⁵⁷ T'ang Sülâlesi Dönemi'nde (618-906) Kaşgar'da yalnızca Budizm değil, Hu yazısını kullanan bölge halkı Hsien dini (Zerdüştçülük) ile de uğraşmaktadırlar".⁵⁸

Aksu: Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'ne göre, rahip Aksu'ya (Paluk'a) ulaştığında bölgede onlarca tapınak ve binden fazla rahip vardır, hepsi Hînayâna mezhebinin Sarvâtivâda mektebine mensupturlar.⁵⁹ Hsüantsang'ın Biografisi'ne göre, Aksu'dan batıya doğru iki gün yürüdüktan sonra, 2000'e kadar Göktürk atlı askerine rastlanmıştır ve Hsüantsang'ın mallarını paylaşmaya kalkışmışlardır. Fakat, onlar bu malları eşit şekilde paylaşmadığı için birbiriyle kavga etmeye başlamışlar ve sonunda her şeyi bırakıp uzaklaşmışlardır.⁶⁰

Hotan (Gostana): Fahsien'in Seyahatnamesi'ne (337-422) göre, Hotan memleketindeki halk hep Budizm'in kurallarına uymaktadırlar. Bir kaç on bin rahibi vardır, çoğu Mahâyâna mezhebine mensuplardır. Bölgede bulunan bir çok Budizm yapıtları vardır ve bölgedeki Budistlerin bu dini nasıl yaşattığını uzun uzun anlatmaktadırlar.⁶¹ Huisheng'in Seyahatnamesi ile Sungyün'ün Seyahatnamesi'nde (518-522),⁶² Hotanlılar daha önce Budizm'e inanmadığını ve daha sonra meydana gelen kerametlerinden dolayı bu dine inanmaya başladığını yazmakta ve her iki seyyahın bölgeye ulaştığında bölgenin her yerinde Budist yapıtlarla dolu olduğunu kaydetmektedir.⁶³ Sui Sülâlesi'ne (581-618) kadar bölgede Budizm hâkim idi: "Geleneğinde Budizm'e önem verirlerdi. Bölgede tapınaklar ve Stûpalar çoktur; erkekler ve bayanlar Budist rahiplere çok saygılıdır. Hükümdarı Budizm'e önem vermekle beraber özellikle her oruç tutma ve bağış dağıtma günlerinde bizzat kendisi tapınakların bulunduğu yere su serpip yeri süpürdü, yemek verirdi".⁶⁴ T'ang Sülâlesi Dönemi'nde (618-906), Hotanlılar hem Zerdüştçülük ile hem de Budizm ile meşgul olmaktadır. Hotan, önce Göktürlere bağlı iken 640 yılından sonra T'ang Sülâlesi'ne bağlanmıştı.⁶⁵ Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'ne göre, bölgedeki halklar "Buda'ya taparlar, Budizm kurallarına uyarlardı. Bölgede yüzden fazla tapınak ve beş binden fazla Budist rahipler bulunmaktadır, hepsi Mahâyâna mezhebine mensupturlar".⁶⁶ Huichao'nun Seyahatnamesi'ne (722-727) göre, bölgede "Bol miktarda tapınak ve rahip vardır, Mahâyâna mezhebine mensupturlar, et yemezler. Ayrıca Lungsing Tapınağı'nı Çinli rahibi yürütmektedir".⁶⁷ Yine Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'ne göre, Hotan'ın doğusu Niya'ya kadar Hotan memleketine aittir. Bu bölgenin her şehri ve kendinde tarihi tapınaklar ve Budist rahipler mevcuttur, hepsi Mahâyâna mezhebine mensuplardır".⁶⁸ Fakat bazı yerlerde Hînayâna mezhebine mensup olanlar da vardır.⁶⁹

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

Kargalık: Fahsien'nin Seyahatnamesi (337422)'ne göre, "Bölgede binden fazla Budist rahibi bulunmaktadır, çoğu Mahâyâna mezhebine mensuplardır".⁷⁰ Sungyü'nün Seyahatnamesi'ne (518-522) göre, "Bölgede canlıları öldürmek yasaktır, ancak kendiliğinde ölen hayvanlarının etini yiyebilirler. Örf ve âdetleri, dili Hotan ile benzerdir".⁷¹ Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'ne (627-645) göre, "Bölgede (Çukupa) Triratna (Üç Cevher)'ya⁷² samimiyetle inanıyorlar, bağış (zakat) vermesini severler. Onlarca tapınak vardır, fakat çoğu bozulup dükülmüş durumdadır. Yüzden fazla Budist rahibi vardır ve hepsi Mahâyâna mezhebine mensuplardır".⁷³ Yeni T'ang Sülâlesi Tarihi'nde, "Buda'ya inanmaktadırlar, Budizm kurallarını yerine getirmektedirler. Kullanılan yazı Brahman yazısı ile aynıdır".⁷⁴

Taşkurgan: Wei Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, bölge halkı Budizm'e inanır ve Budist olmayan Eftalitlere bağlılardır.⁷⁵ Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'ne göre, bölge "Halkı Buda'ya çok saygılıdır ve Buda öğretisini içten öğreniyorlardır. Ondandan fazla tapınak, beşyüzden fazla Budist rahip vardır. Hepsisi Hînayâna mezhebinin Sarvâstivâda mektebine mensupturlar." Memlekete bağlı bazı bölgelerde tarihi tapınaklar vardır.⁷⁶

Yenğihissar: Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'ne göre, bölge halkı Buda ve Buda öğretisine çok saygılıdır. Bölgede ondan fazla tapınak, aşağı yukarı bine yakın Budist rahibi vardır. Hepsisi Hînayâna mezhebinin Sarvâstivâda mektebine mensupturlar.⁷⁷

Anlaşıldığı gibi, Göktürkler Dönemi ve öncesi, Doğu Türkistan'daki Budizm genelde Tanrı Dağı'nın güneyi, Tarım vadisinin etrafı ve kuzeydoğusunda yerleşmiştir. Doğu Türkistan'ın kuzeyi, yani Tanrı Dağı'nın kuzey kısmında Budizm'e rastlanmamaktadır. Tarım vadisi ve onun kuzeydoğusu gibi Doğu Türkistan bölgesinin kuzey kısmı Hînayâna, güney kısmı ise Mahâyâna mezhebine mensupturlar.

B. Batı Türkistan Bölgesi

Sogdyana Bölgesi: Bugünkü Özbekistan'ı içeren ve merkezi Semerkand olarak bilinen bir bölgedir. Wei Sülâlesi Tarihi'nde (386-556) yer alan bilgilere göre, "Semerkand'daki halk Hu'lu inanç kuralları uygulamaktadır; Zerdüşçülük ibadethaneleri vardır. Ayrıca Budizm'e de inananlar vardır. Hu yazısını kullanmaktadır".⁷⁸ Sui Sülâlesi Tarihi (581-618)'nde ise bölge halkının yalnızca Budizm'e taptığını ve Hu yazısını kullandığını yazmaktadır.⁷⁹ Hsüantsang'ın Biyografisi'ne göre, Semerkand hükümdarı ve halkı Budizm'e inanmıyor, ateşe tapıyor ve bu inançla ilgili âyinleri düzenliyorlardı. Ancak, bölgede iki tane Budist tapınağı vardır. Son zamanlarda bu tapınağın rahibi de kaybolmuştur. Eğer Budist rahipler bu tapınaklarda konaklamak istiyor ise, halk tarafından kovulmakta ve tapınağı ateşe vermektedirler. Hsüantsang, Semerkand'a ulaştığında hükümdarı ile gerçekleştiren iyi ilişkisinden dolayı, bu tapınaklara Budist rahiplerini getirmesi hakkında ikna etmiş ve bunu başarmıştır.⁸⁰ Eski T'ang Sülâlesi Tarihi'nde bölgede Budizm'in daha yaygın olduğunu yazarken,⁸¹ Yeni T'ang Sülâlesi Tarihi'nde ise bölgede hem Budizm hem de Zerdüşçülük inancı da mevcut olduğunu kaydetmektedir.⁸² Göktürkler Dönemi'nde, Sogdyana'da bulunan Buhara, Kabudhana, Şaş, Maymurg, Koşayah, Harazm, Wardan ve Keş gibi dokuz memleket Semerkand'a bağlıdır. Bu memleketlerin hükümdarının soyu da Semerkand hükümdarıyla aynıdır.⁸³ Huich'ao'nun Seyahatnamesi'nde (722-727), Sogdyana bölgedeki Budizm'in durumu hakkında bilgi vermektedir: "Arap memleketinin doğusunda hep Hu memleketler vardır, Buhara, Kabudhana, Keş, Şaş, Maymurg ve Semerkand gibi memleketlerin hükümdarı gerçi kendi ülkesini yönetiyor ise, hepsi Arap hâkimiyetine bağlıdır. Bu memleketler hem küçük hem de askeri azdır. Bundan dolayı kendilerini muhafaza edemiyorlardır. Bu altı memleketin hepsi Zerdüşçülük dinine

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

inıyorlar, Budizm'i tanımıyorlardı. Yalnızca, Semerkand'da bir Budist tapınak bulunmaktadır, fakat rahibi Budizm'den anlamıyordu".⁸⁴

Fergane Bölgesi: T'ang Sülâlesi'nden (618-906) önce bu bölge Çibil Türklerinin hâkimiyeti altında idi. Daha sonra Göktürklerin hükümdarı öldürülünce memleket karışmıştır.⁸⁵ Hsüantsang'ın bu bölge hakkında verdiği bilgilere göre, bölgenin on yıldan bu yana umumi bir hükümdarı yoktur; her beylik bir hâkimiyet kurmuş ve aralarındaki savaşlar hiç durmamıştır.⁸⁶ Huich'ao'nun Seyahatnamesi'ne (722-727) göre, Amu Derya, Fergane memleketinin ortasından geçmektedir; nehrin güneyi Arap ordu komutanına aittir, kuzeyi ise Göktürk ordu komutanına aittir. Bunlar Budizm'i tanımıyorlar, tapınak ve rahipler hiç yoktur.⁸⁷

Toharistan Bölgesi: Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'ne göre, "Demir Kapı'nın güneyi eski Toharistan'dır. Toharistan'ın güney ve kuzey arası bin küsür li genişliktedir; Doğu ile batı arası ise bin küsür li genişliktedir. Doğusu Pamir dağları, batısı Perslere, güneyi Hindukuş dağı ve kuzeyi ise Demir Kapı'ya kadar uzanmaktadır. Amu Derya memleketinin ortasından geçer ve batıya doğru akmaktadır. Bir kaç yüzyıldan beri, hükümdar yoktur ve bu nedenle hükümdarın soyu da bitmiştir; Yerel bölgedeki beylikler arasında savaşlar sürekli devam etmektedir. Her hükümdar stratejik özelliklerine dayanarak kendi bölgelerini muhafaza edince Toharistan yirmi yedi bölgeye bölünmüştür. Buna rağmen hepsi Göktürlere tabidirler".⁸⁸ Yeni T'ang Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, "Toharistan, eski Baktria memleketidir".⁸⁹ Toharistan'ın Çince adı ise ilk defa Wei Sülâlesi Tarihi'nde (386-556) yer almaktadır.⁹⁰ Sui Sülâlesi Dönemi'ndeki kayıtlarda bölgenin Budizm'e taptığını yazmaktadır.⁹¹ Halbuki M.S. I. yüzyıldan sonra Kuşan Devleti'nin göçüyle Budizm bölgede hızlı yayılmıştır. Göktürkler Dönemi'nde Toharistan Batı Göktürlere bağlanmış ve umumi hükümdarı da Göktürk soyundan olmuştur. Huich'ao'nun Seyahatnamesi'ne (722-727) göre, Toharistan'ın hâkimiyet merkezi Baktria (Belh)'dir. Şu anda Araplar burayı kontrol etmekte ve yönetmektedir. Bölgede yöneticisi, beyleri ve halkların hepsi Triratna'ya (Üç Ceher) çok saygılılardır; Bölgede bol miktarda tapınak ve rahipler vardır. Hînayâna mezhebine mensupurlar, et, soğan ve sarmısak yerler, batıl dinlere inanmazlar.⁹² Toharistan'a bağlı bir çok şehirli ve küçük memleketlerde vardır, bu memleketlerde Budizm'in durumu aşağıda açıklanmaktadır.

Anlaşıldığı gibi Batı Türkistan da Doğu Türkistan gibi Budizm, bölgenin güney kısmında yayılmıştır, kuzey kısmı olan Kazakistan ve Kırgızistan'ın kuzeyinde Budizm'in izleri bulunmamaktadır. Ancak bu bölgede Budizm hiç yok değil, 751 yılında meydana gelen Talas Savaşı'ndan Arap ordusuna teslim olan Çinli asker Tuhuan'ın yazdığı seyahatnamesinde, Türgiş Kağanı Sulu ile evlenen Prensese Chiaöhe için yapılan Tayün Tapınağı halen Suyap şehrinde bulunduğunu yazmaktadır.⁹³ Prensese Chiaöhe Göktürk soyundandır, onun için Budist tapınağı yaptığına göre T'ang Sülâlesi topraklarında yaşamış olan bazı Göktürkler de Budizm'i benimsemişlerdir.

C. Kuzey Hindistan

Toharistan'ın güneyindeki Hindukuş dağı ile Hint nehri arası, Afganistan ve Pakistan'ın bir kısmını içeren bölgelere o dönemde Kuzey Hindistan denilmekteydi. Göktürkler kuvvetli olduğu sıralarda bu bölgeye hâkim olmuş ve zayıf düştüğünde bir kısım Göktürkler bölgede kalmıştı.

Termiz: Ondan fazla tapınak ve binden fazla Budist rahibi vardır. Bir çok put heykel ve Stûpa vardır.⁹⁴

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

Çağaâniyân:⁹⁵ Termiz'in doğusunda olup beş tane tapınak vardır, rahip çok azdır.⁹⁶

Karûn:⁹⁷ Memleketin hükümdarı Göktürklerin Hissu soyundandır. Bölgede iki tane tapınak ve yüzden fazla rahip vardır.⁹⁸

Şûman:⁹⁹ Memleketinin hükümdarı Göktürklerin Hsisu soyundandır. İki tane tapınak vardır, rahip çok azdır.¹⁰⁰

Kuvâyâna:¹⁰¹ Memlekette üç tane tapınak, yüzden fazla rahip vardır.¹⁰²

Hulm:¹⁰³ Memlekette ondan fazla tapınak, beş yüzden fazla rahip vardır.¹⁰⁴

Belh: Memlekette yüzden fazla tapınak, üç binden fazla rahip vardır. Hepsi Hînayâna mezhebine mensupturlar.¹⁰⁵ Bu memleketin güneybatısında NauVihâr adlı tapınak vardır. Bu tapınak Hindukuş dağının kuzey bölgelerinde en meşhurdur. "Yabgu Kağan'ın oğlu Ssu Yabgu Kağan (628-632) bütün ordusuyla bu tapınağa saldırmıştı ve kıymetli eşyaları ele geçirmeye çalışmıştı. Bu tapıntan ayrıldıktan sonra yakın bir yerde ordugâhı kurmuş ve gecelemişti. Gece, Kağan rüyasında Hint rivayetinde ünlü dört tanrının biri olan kuzey tanrısı Vaişravanadeva'yı görmüş ve bu tanrı Kağan'a 'Sen hangi güce dayanarak tapınağı bozabiliyorsun' diyerek uzun bir kılıçla Kağan'ın göğsünden sırtına kadar saplamıştır. Kağan bu kâbustan silkinerek uyanmış ve göğsünün çok ağrıdığını hissetmişti. Kağan bu olayı yakınlarına anlatarak rüyanın tabirini istemişti. Adamları bu rüyayı ancak ünlü Budist rahiplerin açıklayabileceğini anlatarak Budist rahipleri buraya çağırmak için adam göndermişti. Kağan yaptığı kötülüklerinden pişman olduğunu söylemiş olmasına rağmen, Budist rahipleri daha Kağan'ın tövbe etmesini göremeden Kağan ölmüştü."¹⁰⁶ Buda'nın hayattayken oturduğu ve Budistler için en kutsal yer olan Râjagrha şehri idi; Belh ise Budistlerin ikinci kutsal yeri idi ve "Küçük Râjagrha" adı vardır. Belh'in yanında Trapusa ve Bhallika iki şehir vardır ve bu iki şehirde Budizm hadise ile öykülerinden esinlenerek yapılan bir çok yapıtları vardır.¹⁰⁷

Andarâb:¹⁰⁸ Bu memleketin umumi hükümdarı yoktur ve Göktürlere bağlılardır. Halklar yalnızca Shenssu'da (Zerdüşçülük veya Mahe|vara ibadethanesi) ibadetlerini yaparlardır. Budizm'e inananlar çok azdır; Ancak üç tapınak ve on küsür Budist rahibi vardır ve hepsi Mahâsanghika¹⁰⁹ mezhebine bağlılar ve bu mezhebin doktrini uygulamaktadır. Memlekete bir tapınak (Sanghârâma) daha vardır, onu da Kral Aşoka yaptırmıştı.¹¹⁰

Kost: ¹¹¹ Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'ne göre, bu memlekette umumi hükümdar yoktur, Göktürlere bağlıdır. Üç tane tapınağı vardır, Budist rahibi çok azdır.¹¹²

Warwâlîz (Kunduz): Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'ne göre, "Bu memlekette umumi hükümdar yoktur, Göktürlere bağlıdır. Halklar Triratna'ya (Üç Cevher) inanıyorlar, diğer inançlar da azdır. Ondan fazla tapınak ve bir kaç yüz rahip vardır. Mahâyâna ve Hînayâna adlı iki mezhebi bir arada öğreniyorlar. Bu memleketin hükümdarı Göktürk soyundandır, Demir Kapı'nın güneyinde bulunan bütün küçük memleketleri bu hükümdar yönetmektedir."¹¹³ Hsüantsang'ın Biyografisi'ne göre, Hsüantsang bu memlekete ulaştığında Yabgu Kağan (619-628)'in büyük oğlu Tardu Şad burada bütün Toharistan'ı yönetmektedir.¹¹⁴ Hsüantsang, T'ang Sülâlesi'ne dönerken (644) bu memleketinin başına Yabgu Kağan'ın torunu geçmiş ve Şad unvanını almıştır. Bütün Toharistan'ı yöneten bu hükümdarın otağında bir ay kalan Hsüantsang, ayrılırken de Şad tarafından uzak bir yere kadar yolculuğuna eşlik edilmiştir.¹¹⁵

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

Himatala:¹¹⁶ Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'ne göre, bu memleket daha önce kuvvetli idi. Hükümdarı Şâkyâ soyundandır (Buda'nın soyundan). Pamir dağının batısında bulunan halkların çoğu bu memlekete bağlıydı. Göktürlere yakın olduğu için Göktürklerin örf ve âdetini benimsemişlerdir.¹¹⁷

Badahşan: Memlekette üç tane Budist tapınağı vardır, rahip azdır. Hükümdarı iyi kalpli ve dürüst biridir; Triratna'ya içten inanmaktadır.¹¹⁸

Kurân:¹¹⁹ Halkı Budizm'e az inanır, Budist tapınak ve rahipleri de azdır. Hükümdarı iyi kalpli ve dürüst biridir; Triratna'ya içten inanmaktadır.¹²⁰

Vahan (Dharmashiti): Halkın çoğunun gözleri yeşildir, diğer halklardan farklıdır. On küsür tapınağı vardır, rahip azdır.¹²¹ Huich'ao'nun Seyahatnamesi'ne (722-727) göre, bu memlekette Budist tapınak ve rahipler bulunmaktadır ve hepsi Hînayâna mezhebine mensupturlar. Hükümdarı, beyleri ve halkı hep Buda'ya inanırlar, batıl inancına inanmıyorlar. Dolayısıyla, bu memlekette batıl inanç yoktur.¹²²

Bâmiyân:¹²³ Hsüantsang'ın Seyahatnamesi ile Hsüantsang'ın Biyografisi'ne göre, bu memleketin üst kesimden alt kesime kadar hepsi Triratna'ya içten tapmaktadırlar ve hürmet etmektedirler. Ondan fazla tapınak ve bin küsür rahip vardır, hepsi Hînayâna'nın Lokottaravâdin mektebine mensupturlar. Ancak bölgeye gidip gelen tüccarlar T'ianshen'e inanırlar ve ondan huzur ve şans dilerler.¹²⁴ Huich'ao'nun Seyahatnamesi'ne (722-727) göre, bu memleketin hükümdarı Hu soyundandır, bir başka memlekete bağlı değildir. Askeri ve atları kuvvetlidir, hiç bir memleket bunlara hücum etmesine cesaret edemezdir. Hükümdar, beyler ve halkın hepsi Triratna'ya çok saygılıdır, bol miktarda tapınak ve rahip vardır, hem Mahâyâna hem de Hînayâna mezhebi vardır.¹²⁵

Kâpisa:¹²⁶ Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'ne göre, bu memleket ondan fazla memleketi yönetmektedir. Bunlar Triratna'ya taparlar ve çok saygılıdır. Yüzden fazla tapınak ve altı binden fazla rahip bulunmaktadır, hepsi Mahâyâna mezhebine mensupturlar. Ayrıca ondan fazla Deva Tapınağı¹²⁷ ve binden fazla batıl inançlı (Pâmşupta) insan vardır. Bunların bazıları Digambara (Çiplak Keşişler)¹²⁸ tarikatından, bazıları ise Pâmşupata (Vucudunu Külle Boyayan Keşişler)¹²⁹ tarikatındandır. Bu memlekete ait bir çok bölgelerde çeşitli kutsal tapınak ve mabet vardır. Bazı bölgeler Hînayâna mezhebine mensupturlar.¹³⁰ Hüich'ao'nun Seyahatnamesi'ne (722-727) göre, bu memleket Ganhara (Kandahar) hükümdarına bağlıdır. Bu hükümdar yaz ayında Kâpisa'da, kış ayında ise Gandhara'da yaşar. Bu memleketin halkı Hularıdır, hükümdar ve asker ise Göktürklerdir. Giyim tarzı, dili ve içmeyemeleri Toharistanlılara benzemektedir. Memlekettekiler Triatna'ya çok saygılılar, bol miktarda tapınak ve rahip vardır. Halkın hepsi tapınak yaparlar ve Triratna'yı iyi bakarlardır.¹³¹ Wuk'ung'un Seyahatnamesi'ne (750-790) göre, bu memleketi yöneten Göktürklerdir ve 750 yılında bölgenin Büyük Beyi Sap'o (Sapar?) Tarkan T'ang Sülâlesi'ni ziyaret etmiştir.¹³²

Laghmân:¹³³ Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'ne göre, bu memleket yakında Kâpisa'ya bağlanmıştır. On küsür tapınağı vardır, rahiplerin sayısı azdır, hepsi Mahâyâna mezhebine mensuplardır. Ondan fazla Deva Tapınağı vardır, batıl inançlar çoktur.¹³⁴ Huich'ao'nun Seyahatnamesi'ne göre, bu memlekette hükümdar yoktur, yalnızca bir büyük bey vardır ve Gandhara'ya bağlıdır. Giyim tarzı ve dili Gandhara'ya benzemektedir. Budist tapınak ve rahipleri vardır, Triratna'ya çok saygılılar, genelde Mahâyâna mezhebine mensupturlar.¹³⁵

Gandhara (Kandhar): Budist Rahibi Huisheng ve elçi Sungyün'ün Seyahatnamesi'ne (518-

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

522) göre, bu memleket Eftalitler tarafından işgal edilmiş, Ch'ichin (Tekin?) unvanlı birini başına getirmiş ve iki nesil geçmiştir. Halkın hepsi Brahmanlılar olup Budizm'e de inanırlar. Ancak hükümdarı Budizm'e inanmamakta ve cin ile ruhlara tapmaktadır. Huich'ao ve Sungyün bu memlekette Mahâyâna mezhebine ait Tripitaka eserleri aramaya gelmişti ve amacına ulaşmıştı. Bu memleket ve ona bağlı olan memleketlerinde Budizm yapıtları her yerde bulunmaktadır.¹³⁶ Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'ne göre, bu memleket Kâpisa'ya bağlanmıştır, on (bin) dan fazla tapınak bulunmaktadır ve Hînayâna mezhebine mensupturlar.¹³⁷ Huich'ao'nun Seyahatnamesi'ne (722-727) göre, bu memleketin hükümdarı ve askeri hep Göktürklerdendir, yerel halkı ise Hulardır. Ayrıca bir miktar Brahmanlar da vardır. Bu memleketin yöneticisi eskiden Kâpisa hükümdarının soyundan idi. Şu anda Kâpisa'yı yöneten Göktürk soyundan olan Aye, eskiden bir kavim asker ile Kâpisa hükümdarına sığınmıştı. Daha sonra giderek güçlenen bu Göktürk Beyi Kâpisa hükümdarını öldürerek kendisi hâkimiyet başına geçmişti. Böylece Göktürkler toprağını bu memlekete kadar genişletmişler ve bu memleketin kuzey kısmı hep Göktürklerin hâkimiyeti altına girmiştir. Bu memlekette hem Hînayâna hem de Mahâyâna mezhebi bulunmaktadır.¹³⁸ Wuk'ung'un Seyahatnamesi'ne (750-790) göre, Gandhara'da Göktürkler tarafından yapılmış olan Budizm tapınakları vardır.¹³⁹

Keşmir: Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'ne göre, bu memlekette yüz küsür Budist tapınak, beş binden fazla rahip vardır.¹⁴⁰ Ünlü Budist Rahipleri (Hsü Kaosen Chuan) adlı kitabın V. bölümde yer alan Hsüantsang'ın Tezkeresi'nde, Keşmir'de Hînayâna mezhebine mensup olanların çoğunlukta olduğunu yazmaktadır.¹⁴¹ Yine Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'ne göre, Keşmir'e bağlı diğer bölgelerde Mahâyâna mezhebine mensup olanlar da vardır.¹⁴² Hsüantsang'ın Biyografisi'nde bunu doğrulamaktadır.¹⁴³ Wuk'ung'un Seyahatnamesi'nde, Keşmir'de Göktürkler tarafından yapılmış olan Budist tapınakların bulunduğunu yazmaktadır.¹⁴⁴

III. Göktürklerde Budizm

A. Kuzey Ch'i Sülâlesi (550-577) Tarihi (Pei Ch'ishu) 20. bölümde yer alan "Yelü Ch'iangchü Tezkeresi"nde Göktürklerin Ch'i Sülâlesi hükümdarından Budist eserleri istediğini yazmaktadır: "Tai Vilâyetli (Kuzey Çin) Liu Shihch'ing, Ch'i Sülâlesi'nin Houchu hükümdarının Wup'in saltanat devrinin (570-575) son zamanında hükümdarın yakın yardımcısı olmuştu; O bütün yabancı dilleri bilirdi ve döneminde bu konudaki en iyisi idi. Ch'i Sülâlesi Hükümdarı Houchu (565-575), Göktürk kağanına Budist eseri Nirvana Sûtra'yı hediye etmek için ona bu eserin Göktürkçeye çevirmesini istemişti ve bu eser için giriş sözü yazılması için saray yazışma müdürü Li Telin'i görevlendirmiştir."¹⁴⁵ Ts'en chongmien'in tespitine göre, Liu Shihch'ing bu eseri 574-576 yıllarında tercüme edilmiştir.¹⁴⁶ Bu tespit doğru ise, dönemindeki Göktürk Kağanı T'apo (Taspar, 572-576) kağan olacaktır. Yani Budizm'in Mahâyâna mektebinin en önemli kitabı Nirvana Sûtra'yı Taspar Kağan'a hediye edilmiştir.

Taspar Kağan'ın Budizm ile ilgilenme olayını Orhun Yazıtlarında da görmek mümkündür. 1965 yılında Moğolistan'ın Bugut adlı şehrinin yaklaşık 10 km batısında hem Soğutçe (B I, II, III) hem de Sanskritçe (B IV) ile yazılmış, çoğu kısmı dökülmüş vaziyette olan bir yazıt bulunmuştu ve yazıtın B II 910 satırında: "Bumin Kağan buyurdu, Ey Bey Taspar Kağan, yapmalısın, ... büyük kurtuluşu için...ve o buyurdu, Yeni, büyük bir Samgha meydana getir" ibaresi geçmektedir.¹⁴⁷ Samgha, Sanskritçe Samghârâma'nın kısaltılmış şekli olmalıdır. Yani Budist keşişler ve rahiplerin toplatı yeri veya tapınak demektir. Yukarıdaki ibarede Taspar Kağan'ın bu yeni ve büyük Samgha'yı yapmadan önce bir eski ve küçük tapınağın mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bugut Yazıtı'na göre, Taspar Kağan (572-581) tahta

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

çıktıktan hemen sonra Samgha'yı inşa etmeye başlamıştır. Bu durum Taspar Kağan'dan önce Mukan Kağan (553-572) Dönemi'nde bir Samgha'nın mevcut olduğunu akıla getirmektedir. Zira Mukan Kağan Dönemi'nde Chou Sülâlesi'nin başkenti Ch'angan şehrinde Göktürkler adına "Başkent Göktürk Budist Tapınağı Taş Yazıtı" (Chingshih T'uchueh Ssupei) dikilmişti. Bu taş yazıtta Budizm'i öven, Göktürk ile Chou Sülâlesi arasındaki iyi ilişkileri ve Mukan Kağan'ı metheden cümleler vardır.¹⁴⁸ Ts'en Chongmien'in araştırmasına göre bu Çince yazı 571 veya 557-572 yılları arasında yazılmıştır.¹⁴⁹ Buna göre Taspar Kağan'dan önce Göktürkler Budizm ile ilgilenmeye başlamışlar ve toprağında Budizm yerleşmiştir.

Taspar Kağan'ın Budizm ile ilgilenmesi ve bu dine inanmaya başlaması konusunda belgeler bulunmaktadır. Sui Sülâlesi (581-618) Tarihi'inde yer alan "Göktürkler Kayıtları"nda şu bilgileri vermektedir: "Ch'i Sülâlesi (550-577)'nin Budist Rahibi Huilin, Göktürklerin bir baskın hareketinde alıkonulmuş ve Göktürlere götürülmüştür. Rahip Huilin Taspar Kağan'ın sorusuna cevap verirken şunları anlatmıştır: 'Ch'i Sülâlesi'nin güçlü ve zengin olmasının sebebi Budizm'e inanmak ve Budizm kuralları uygulanmasından ileri gelmektedir'. Rahip Huilin, Budizm'in sebepnetice, tenâsüh gibi doktrinlerini izah etmiştir. Taspar Kağan bunları anlayınca buna inanmaya başlamış ve böylece bir tapınak inşa etmiştir". Ayrıca Taspar Kağan, Ch'i Sülâlesi'nin Tai vilayetinden konuyu iyi bilen Budist rahipleri getirmek için adam göndermiş ve Budizm'in kutsal kitabı Tripitaka'ya ait Vimalakirtinirdesa (Bütün canlı varlıkların tam olarak namevcut olmalarına dair), Nirvana Sûtra (Canlıların ölmek, sönmek, kurtulmak ve Budalığına erişmek hakkında) ve Avatamsaka Sûtra (Kendini tabiatın güzel görünüşlerinde gösteren, Buda'nın aynı zamanda her yerde bulunması ve mucizevi iktidarı hakkında) gibi kitaplar ve Budist kural kitabı Sarvâstivâda Vinaya getirtmiştir. Taspar Kağan Budizm yasalarına uymaya ve oruç tutmaya başlamış, tapınağın etrafında dolaşarak bütün kurallarını yerine getirmeye çalışmıştır. Üstelik, Kağan kendisinin neden Çin bölgesinde doğmamış olduğuna da çok üzülmüştür. Taspar Kağan tahtta on yıl kalmış ve hastalanarak ölmüştür."¹⁵⁰ Taspar Kağan'a getirilen dört tane Budist kitabın içinde Sarvâstivâda Vinaya, Hînayâna mezhebine aittir, diğer üçü ise Mahâyâna mezhebine aittir. Ancak Sarvâstivâda Vinaya'yı hem Mahâyâna hem de Hînayâna mezhebindekiler de okumaktadır. Bu durumda Taspar Kağan'ın kabul ettiği Budizm mezhebi büyük ihtimalle Çinlilerin de kabul ettiği Mahâyâna olacaktır.

Taspar Kağan'a sadece Çin'den değil, aynı zamanda Hindistan'dan da Budist rahipler gelmiştir. Ünlü Budist Rahiplerin Biyografisi adlı kitabın 2. bölümünde yer alan Kandaharlı Budist rahip Jinangupta (522-600) Tezkeresi'ne göre, Rahip "27 yaşındayken keşiş hayatını sürdürmek için hocası ile birlikte doğuya doğru hareket etmişlerdi. Kapisa, Eftalitler ülkesi, Hotan ve T'u Yühunlar ülkesi gibi bölgelerden geçerek 535 yılında üç yıl yolculuktan sonra Batı Wei Sülâlesi'nin (535-556) Shanchou vilayetine ulaşmışlardı. 559 yılında ise Chou Sülâlesi'nin başkenti Ch'angan'a yerleşmişlerdi. Ancak, Chou Sülâlesi Hükümdarı Wuti'nin, 574 yılında Budizm'e karşı çıkması ve Budistlere darbe vermesiyle rahip Jinangupta bu memlekettten ayrılmak zorunda kalmış ve kendi ülkesine dönmeye karar vermişti. Kansu eyaletinin Kanchou vilayetinden yola çıkarak Göktürklerin topraklarından dönüşünü yaparken yolda hocası ölmüştü. Jinangupta ve diğer öğrenci rahipleriyle birlikte yola devam etmişlerdi. Ancak Göktürklerin toprağından geçerken yakalanmışlar ve Göktürklerde yaşamaya başlamışlardı. Kısa süre içinde diğer rahipler sırasıyla ölmüşler ve yalnızca Jinangupta tek başına kalmıştı. Rahip yalnızlık duygusu içinde rahatsız bir şekilde yaşıyordu. Ancak Kuzey Tilerin¹⁵¹ hükümdarı ve halkı büyük şefkat ve kolaylık sağladığı için Türk bölgesinde keşiş hayatını sürdürmüştü. Rahip kendi hayat tarzını bölgenin durumuna adapte etmişti."¹⁵² Ta T'ang Neitienlu (Büyük T'ang

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

Sülâlesi Kıymetli Eserler ve Şahsiyetlerin Biyografisi ve Bibliyografisi) adlı kitabın 5. bölümünde yer alan aynı rahibin tezkeresine göre, rahip "Kuzeye doğru yola çıkmış ve Göktürklerin toprağından geçerken, Merkezi Bölge'deki¹⁵³ Göktürk hükümdarı Taspar Kağan'ın arzusuyla bu bölgede kalmaya başlamıştı. Bir kaç gün sonra Taspar Kağan rahibe "Chou Sülâlesi, Budizm ve Budistlere kötülükleri yaptığı için hocayı (rahip Jinangupta) uzaklara kovmuştur; Burada çalkantılı olaylar yoktur, rahatça ve mutlu bir şekilde hayatınızı sürdürürebilirsiniz, bütün ihtiyaçlarınızı temin ederim ve gönülce hayatınızı devam edebilirsiniz" şeklinde konuşmuştu. Böylece rahip Jinangupta Türk bölgesinde on küsür yıl kalmıştır. ¹⁵⁴

575 yılında, Ch'i Sülâlesi rahipleri olan Paohsien, Taosui, TsenT'ao gibi on kişiden oluşan bir Budist heyeti 260 ciltlik Brahmanca Budist eserleriyle Hsiyü'den (Batı Bölgeler, Türkistan) kendi memleketine dönüş yapmışlardı. Yedi yıl süren bir yolculuktan sonra geri dönerken yani Göktürklerin toprağına ulaşırken, Ch'i Sülâlesi yok edilmiştir. Kendi memleketine dönemeyen bu rahipler Göktürlere sığınmışlardı. Böylece bu rahipler Jinangupta ile tanışmışlar ve birlikte Budizm hakkında müzakere ederek gönül hoşluğunu yaşamaya başlamışlardı. ¹⁵⁵ Ta T'ang Neitienlu'da yazıldığına göre, Göktürk memleketine gelen Budist rahipler on birdir. Göktürlere ulaştığında "Ch'i Sülâlesi, Chou Sülâlesi tarafından yok edilmişti; üstelik Chou Sülâlesi Budizm'e karşı tavrından dolayı Budist rahipleri öldürmeye başlamıştı. Rahipler kendi memleketine dönemeyince Göktürklerde duraklama mecburiyetinde kalmışlardı. Böylece yeni gelen rahipler rahip Jinangupta'ya rastlamışlar, sanki susuz kalan kişi suya, karanlıkta kalan kişi aydınlığa kavuşmuş gibi sevinmişlerdi. Onlar birlikte yeni getirilen Budist eserleri incelemeye, künyelerini çıkarmaya ve Çinceye tercüme etmeye başlamışlardı. Jinangupta'nın bulunması bu kişiler için daha kolay olmuştu ve yaptıkları tercümeleri daha önceki rahiplerden farklı idi. ¹⁵⁶ Sui Sülâlesi vücuda geldikten sonra (581), Budizm'e önem vermeye başlayınca Budizm bu ülkede canlanmaya başlamıştı. Paohsien ve diğer rahipler Hsiyü'den getirdiği eserleriyle birlikte Sui Sülâlesi'ne dönmüşlerdi. Ancak rahip Jinangupta tek başında Göktürklerde kalmıştı. K'aihuang saltanat devrinin beşinci yılında (585), Ta Hsinshan Tapınağı'nın rahibi T'anyen başkanlındaki otuzdan fazla rahipler Budizm eserleri tercüme ederken metnin okunuşu ve manası hakkında zorluklar çekmişlerdi. Bu durumda kuzeyde yaşamakta olan Jinangupta'yı getirmek için Sui Sülâlesi imparatoruna teklifini sunmuşlar ve imparator bu teklifi kabul ederek Jinangupta'yı geri çağırma işlemlerini yapmaya başlamıştı. Jinangupta da batıya (kendi memleketine) dönemeyince Göktürklerde on yıl kalmıştı ve Çin'de Triratna'yı saygı gösteren bir ortamın tekrar gelesini düşünüp bekliyordu. Tam bu sırada uzaktan (Sui Sülâlesi) gelen ziyaretçilerden çok hoşlanmış ve arzusuna ulaşacağı mutluluğu yaşamıştı. Böylece, gelen elçilerle birlikte hemen Sui Sülâlesi'ne dönmüştü. ¹⁵⁷

Yukarıdaki bilgilere göre, Taspar Kağan ilk defa Budizm'i rahip Huili'den öğrenmiş gibi gözükmekteydi. Yalnız bu olayın hangi tarihte meydana geldiği konusunda açık bilgi yoktu. Bu tarihi ancak Taspar Kağan'ın tahta çıkışı ve Ch'i Sülâlesi'nin yıkılışı olan 572-577 tarihleri arasında aramak mümkündür. Ayrıca Liu Shihch'ing'in Taspar Kağan için tercüme ettiği Nirvana Sûtra'yı 574-575 yılları arasında gerçekleştiği dikkate alınırsa, bu tarihi 572-575 yılları arasında sınırlandırmak da mümkündür. Fakat 574 yılı rahip Jinangupta'nın Taspar Kağan'a gittiği tarihtir, Kağan'ın rahibe gösterdiği ilgi ve saygısından bilinmektedir ki, 574 yılından önce Kağan'ın Budizm hakkında bilgisi vardır, yani bu tarihten önce Huilin Kağan'a gitmiş ve 572-574 yılları arasında Kağan Huilin'den Budizm'i öğrenmiş olmalıdır. Aynı şekilde Bugut Yazıtı'nda işaret edilen "Eski Tapınak" her halde 572-574 yılları arasında inşa edilmiştir. Eğer Bugut Yazıtı'nın Sanskritçesini Jinangupta tarafından yazıldığı farz edilirse, yazıttaki "Büyük ve Yeni Tapınak" herhalde Jinangupta'nın Göktürk toprağında yaşayan tarihler içinde yani 574-581 yılları arasında yapılmış olabilir.

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

Taspar Kağan'ın Çin'den getirttiği Budizm ile ilgili önemli dört çeşit kitabın Sarvâstivâda Vinaya dışında hepsi Mahâyâna mezhebine aittir. Jinangupta hangi mezhebe mensup olduğu kaynaklarda meçhuldür. Rahip Jinangupta'nın küçükken Budizm'i öğrenmek için gittiği memlekete Mahâyâna mezhebi hâkim idi. Jinangupta'nın memleketi olan Kandahar (Gandhara)'da ise Sungyün'e göre Mahâyâna,¹⁵⁸ Hsüantsang'a göre bölge çoğunlukla Hînayâna,¹⁵⁹ Huich'ao'ya göre hem Hînayâna hem de Mahâyâna¹⁶⁰ mezhebi mevcuttur. Jinangupta büyük ihtimal Mahâyâna mektebine mensuptur ve bu da Çin Budistlerle aynı mezheptedir. Rahip Jinangupta Göktürklerle gittiğinde herhalde bölgenin durumuna göre Hînayâna mektebini yaymaya çalışmış olabilir. Jinangupta 585 yılında Göktürklerden ayrılarak Sui Sülâlesi'ne giderken Taspar Kağan çoktan ölmüştü (581); Yerine geçen kağan ise Budizm'e pek önem vermemiş olmalı ki, rahip Sui Sülâlesi'ne sevinerek gitmiştir.

B. Ünlü Budist Rahiplerin Biyografisi 2. bölümde yer alan Udyânalı rahip Narendrayasas (516589) Tezkeresi'ne göre, Narendrayasas diğer altı rahip ile birlikte doğuya gitmek için Hindukuş dağından geçerek kuzeye doğru yola çıkmışlardı. Ardından doğuya Juanjuanların memleketine ulaşmışlardı. Bu esnada Göktürkler karışık bir durum yaratmışlardı ve rahipler kendi memleketine dönmek istemişlerdi. Ancak batıya giden yol da kesilmişti. Rahipler kendi memleketine dönme isteğinden vazgeçmiş ve gidebildiği yerlerde dolaşmaya başlamışlardı. Kuzey yöndeki Nihai (Badaklı Deniz/Göl) adlı gölün kenarına ulaşmış ve burası Göktürklerle yedi bin li (yaklaşık 350 km) güneydedir. Burada da rahat olamayan rahipler uzaktaki Ch'i Sülâlesi'ne (550-577) gitmeye karar vermişlerdi. 556 yılında 40 yaşındaki Narendrayasas diğer rahiplerle birlikte Ch'i Sülâlesi'nin başkenti Yech'eng'e ulaşmışlar ve bu sülâlede dini çalışmasını başlamışlardı.¹⁶¹

Göktürkler 546 yılında Juanjuanlardan bağımsız olmuştu. 552 yılında ise Juanjuanlara karşı savaşları başlatmışlardı. Büyük mağlubiyete uğrayan Juanjuanların kağanı intihar etmiş ve yerine geçen oğlu ise bir kısım adamlarıyla birlikte Ch'i Sülâlesi'ne sığınmışlardı. 553 yılında bir kısım Juanjuanlar ölen kağanın kardeşini kağan yapmışlardı. Göktürkler 553 ve 555 yılında Juanjuanlara karşı tekrar iki defa savaş yaparak Juanjuanları tamamen yok etmişti.¹⁶² Metindeki "Göktürkler karışık bir durum yarattı" ibaresi herhalde bu olaylardan söz etmektedir. Juanjuanları yok eden Göktürkler batıya giden yolu kesince geri dönemeyen rahip Ch'i Sülâlesi'ne gitmek durumunda kalmış olabilir.

Ch'i Sülâlesi'nde büyük itibar gören rahip Narendrayasas bazen başkentte bulunan Göktürklerin konak evlerine giderek onlara Budizm'in Altı Gün Oruç tutması¹⁶³ ve koyun gibi hayvanları serbest bırakarak etsiz yemek yemesini öğretmeye çalışmıştı. Daha sonra Chou Sülâlesi'nin Ch'i Sülâlesi'ni yok etmesi (577) ile beraber Budizm de yok edilmişti. Rahip sivil kıyafetle kaçmayı başarmış ve her yerde dolaşmaya başlamıştı.¹⁶⁴ Sui Sülâlesi kurulduktan sonra (581) ancak kaçak hayatından kurtulmuştu. Rahip Narendrayasas, 589 yılında yüz yaşındayken ölmüştü.¹⁶⁵

Bu kayıтта Ch'i Sülâlesi başkentinde bazı Göktürklerin bulunduğunu yazmaktadır. Aynı şekilde Chou Sülâlesi başkentinde de Göktürklerin istikamet ettiği de ortaya çıkmaktadır. 572 yılına ait bir kayıтта göre, "Erkin (Mukan Kağan, 553572)'den buyana onların (Türkler) memleketi güçlenmişti, Çin'i ele geçirme ve yönetme niyetindedirler; Saray onlarla dünürlü akraba ilişkisini kurarak her yılında onbin top ipek ve ipekli kumaşları vermeye mecbur kalmıştır. Başkentte yaşayan Göktürlere ise anlaşmaya göre saygı gösterilmektedir. Birkaç bin Göktürkün giyecek ipekli kumaşlarını ve yiyecek etlerini temin etmektedir. Ch'i Sülâlesi de bu durumdan endişelenerek hazinedeki bütün mallarını onlara vermeye başlamıştı."¹⁶⁶ Ch' ve Chou sülâlesi başkentlerinde ikamet eden Göktürklerin Budizm ile karşılaşmış olması bir gerçektir. Yukarıda bahsedilen "Başkent Göktürk Budist Tapınak Taş

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

Yazıtı” işte bunun bir delilidir. Çin’deki Budistler genellikle Mahâyâna mezhebine mensuptur, Göktürkler herhalde bu mektebi görmüş olabilir.

Fahsien’in Seyahatnamesi’ne göre rahip Narendrayasas’in memleketi Udyâna’da "Beş yüz küsür tapınak vardır, hepsi Hînayâna mezhebine mensupturlar";¹⁶⁷ Rahip Sungyün’ün Seyahatnamesi’ne göre, "Keşişler (Bhikşu) Buda’nın kurallarını ve yasalarını ağır bir şekilde eziyet çektirerek yerine getirmeye çalışmaktadır";¹⁶⁸ Hsüantsang’ın Seyahatnamesi’ne göre, halk "Buda’ya çok saygılılar, hürmetle Mahâyâna mezhebine inanmaktadırlar";¹⁶⁹ Huich’ao’nun Seyahatnamesi’ne göre, bölgede "Bol miktarda rahip ve tapınaklar vardır, rahiplerin sayısı halktan çoktur, Mahâyâna mezhebinin kurallarına uymaktadırlar."¹⁷⁰ Görüldüğü gibi, Udyâna V. yüzyıldan önce Hînayânaistler idi ve bu tarihten sonra Mahâyânaistler hâkim olmuşlardır. Rahip Narendrayasas VI. yüzyılın başında dünyaya gelmişti ve hangi mezhebe ait olduğu bilinmemektedir. Ancak, Göktürkleri etsiz yemek yemesine telkin ettiğine göre, Mahâyânaisttir, yani Göktürlere bu mezhebi öğretmiş olmalıdır. Yalnız, Göktürklerin bunu kabul edip etmediği konusunda bir kayıt yoktur.

C. Ünlü Budist Rahiplerin Biyografisi 12. bölümde yer alan Çinli Budist rahibi Taop’an’ın (531-615) Tezkeresi’ne göre, rahip Hindistan’a gidip Budizm hakkında yeni bilgileri elde etmek için 560 yılında 21 yoldaşıyla birlikte Ch’i Sülâlesi’nden yola çıkmışlardı. 562 yılında Chou Sülâlesi başkenti Ch’angan’a ulaşmışlar ve 564 yılında batıya doğru yolculuğunu devam ettirmişlerdi.¹⁷¹ "Batıya doğru bin beş yüz li (yaklaşık 750 km) uzunluktaki uçsuz bıçaksız hiç otlar olmayan çölden geçmişler; Aç ve susuz olmalarına rağmen hızlı yürümeye gayret göstermişler ve yedi günde Kaoch’ang’a (Turfan) ulaşmışlardı. Bu memleket Göktürlere bağlı olması sebebinden dolayı, Göktürk toprağından geçmek için Kaoch’ang hükümdarından referans mektubunu istemiş ve böylece Batı Taraf (Bölge) kağanın (Yani Batı Göktürk kağanı) otağına doğru hareket ederek ulaşmışlardı. Batı Göktürkler Budist rahiplerini tanımadığı için öldürmeyi istemişlerdi. Rahipler kendilerini korumaya çalışmışlardı. Göktürkler rahiplere hem yiyeceklerini vermemişler hem de dışarıya çıkıp ot ve sebzelerin toplamasına izin vermemişlerdi; onların aç kalması ve ölmesini istiyorlardı. Göktürklerde bulunan Chou Sülâlesi elçisi bunların Budist rahipleri olduğunu, Chou Sülâlesi hükümdarı ve yüksek memuriyetlerin bunlara saygıyla baktığını, rahiplerin her gittiği yerde koyunlar ve atların çoğalacağını anlatınca, Göktürk kağanı sevinmişti ve rahiplerin kendilerini bakmak için her gün dört tane koyun vermişti. Fakat Taop’an ve diğer rahipler koyunları serbest bırakmışlar ve yeşillik sebzelerini toplayıp haşlayarak yemeye başlamışlardı. Göktürkler, rahiplerin hem canlı hayvanları keserek yemediğini hem de içki de içmediğini, ayrıca onların yürüyüşü ve davranışları da tuhaf olduğunu görünce, onların batıya gitmesine izin vermemişlerdi. Aksine onları Ch’angan’a geri göndermek için atlı adamlarıyla birlikte yollamıştı."¹⁷²

Batı Göktürkler tabiri ilk defa Çince kayıt olarak bu metinde "Batı Taraf Kağanı" şeklinde yer almıştır. Taop’an’ın döneminde Batı Göktürklerin başında Göktürklerin ilk kağanı Tümen’in (Bumin) kardeşi İstemi (576) vardı. Bu dönemlerde İstemi’nin, kağanlığını ilan edip etmediği hâlâ tartışılmaktadır. İstemi’nin döneminde, canlıları öldürmeyen, etlerini yemeyen, içki de içmeyen Budist rahipleri tanımıyor ve geri gönderiyordu. Mahâyânaist Çinli Budistlerden hoşnutsuz olduğu açıktır. Yalnız, İstemi Kağan Türkistan bölgesine hâkim olmadan önce de bölgede Budizm yayılmıştı. 552 yılından sonra Türkistan bölgesine gelen Göktürklerin Budizm’i tanımaması imkansızdır.

D. Ünlü Budist Rahiplerin Biyografisi 3. bölümde yer alan Prabhakaramitra’nın (563-632) Tezkeresi’ne göre, Mahâyâna ve Hînayâna iki mezhebini iyi bilen Prabhakaramitra,

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

Magadha memleketinden (bugünkü Patna ve Gayâ) ayrılarak keşif hayatına başlamıştı. “Kuzey göçebeliler kahramanlığı benimsemektedirler ve insani adaleti bilmezler; Budizm öğretisini, kurallarını, insani bilgileri onlara öğretmek amacıyla Budist ve Budist olmayan on kişi birlikte kuzeye doğru yola çıkmışlardı. Batı Taraf Kağanı Yabgu'nun otağına ulaşmışlardı. Budizm'in doktrinlerinin açıklamasını yapmışlar ve bu çabaları daha on gün olmadan Yabgu Kağan tarafından inanarak kabul etmeye başlamıştı. Böylece, Kağan her gün bu heyete yirmi kişilik yiyeceklerini vererek bu heyeti kıymetli misafir olarak ağırlamıştı. Yabgu Kağan da gece gündüz Budizm'e içten tapmaya başlamıştı ve kendi hayatından huzur buluyordu; bundan dolayı Budizm'e olan saygı günden güne artmıştı. Wute saltanat devrinin dokuzuncu yılında (626), T'ang Sülâlesi'nin Kaop'ing Beyi elçi olarak yabancılara (Göktürklerle) gitmişti ve Prabhakaramitra ile görüşmüştü. Rahip bölgenin töresinden dolayı doğuya gitme isteğinde bulunmuştu. Ancak, Yabgu (Kağan) ve diğer devlet erkanları rahibe aldığı için onun doğuya gitmesine izin vermemişlerdi. Kaop'ing beyi bu durumu T'ang Sülâlesi İmparatoru Kaotzu'ya (618-627) iletmış ve imparator da rahibin dönebilmesi için ilgili bir ferman çıkartmıştı. Böylece rahip ile Kaop'ing beyi birlikte dönerek imparatorun huzuruna gelmişlerdi.”¹⁷³

Ts'efu Yüankui'nin 978. bölümde yer alan bilgilere göre, Kaop'ing beyi 625 yılında elçi olarak Yabgu Kağan'a gitmişti.¹⁷⁴ Eski T'ang Sülâlesi Tarihi 194b. bölümünde yer alan Göktürkler Tezkeresi'ne göre, Göktürk elçisi Chenchu (İnci) T'ung Sichin (Erkin/İrkin) ile Kaop'ing beyi birlikte hediyeleriyle 627 yılında T'ang Sülâlesi sarayına ulaşmışlardı.¹⁷⁵ E. Chavannes'in tespitine göre, rahip Prabhakaramitra, 627 yılında T'ang Sülâlesi'ne dönmüştür.¹⁷⁶ Bu halde metinde kaydedilen Yabgu Kağan, tarihte geçen T'ung Yabgu Kağan (619-628) olmalıdır. Yukarıdaki belgede bu Kağan'ın Budizm'i kabul etmiş olduğu izlenimi vardır; Bazı Türk bürokratların da bu durumun içine dahil edilmesi mümkündür. Rahibin Türk bölgesinde yüksek ve değerli misafir olarak ağırlanmış olmasına rağmen bölgedeki törelere adapta olamamış olduğunu da görüyoruz ve bu da rahibin Mahâyâna mektebine mensup olduğunu işaret etmektedir; Yani rahip Türklere Mahâyâna mezhebini öğretmeye çalışmıştır. Yalnız bütün Türk toplumunun Budizm'i kabul edip etmediği konusunda pek açık bilgi vermemekle birlikte buna cevap olarak da olumsuz olasılığı yüksektir. T'ung Yabgu Kağan da Taspar Kağan gibi Budizm'i çok sevmiş olmalı ki, 628 yılında Budist rahibi Hsüantsang, T'ung Yabgu Kağan'a gelirken aynı sıcaklıkla Hsüantsang'ı karşılamıştı.

E. Hsüantsang'ın Biyografisi'ne göre, rahip Hsüantsang Suyap'daki Batı Göktürk kağanı otağına ulaştığında, Kağan bizzat kendisi rahibi ağırlamıştı.¹⁷⁷ Kağan ziyarete gelen rahip ve beraberinde gelen elçileri Büyük Çadırında (Otağında) ağırlamış ve içki sofrasını kurmuştu. “Kağan diğer beylerle birlikte içki içerken rahip Hsüantsang'a ise şarap getirtmişti. Böylece içki sofrasında yer alanlar birbirine şerefe diyerek serbestçe içmeye başlamışlar ve kadehlerin birbirine tokuşturulmasından çıkan sesler de karışık halde gelmeye başlamıştı. Biraz sonra, yemek gelmişti ve yemeğin hepsi taze kuzu ve dana etleri idi; yemekler bol miktarda herkesin önüne koyulmuştu. Rahip Hsüantsang için Mahâyâna mezhebine uygun olan ekmek (pide), tereyağı, yoğurt, bal ve üzüm gibi yemek ve mevveler getirilmişti. Yemekten sonra, şaraplar getirilmişti. Yemektekiler rahip Hsüantsang'ın Budizm doktrinlerini anlatmasını istemişlerdi. Böylece rahip oturanlara On İki İyilik (Dvâdaîâ'gkapratîtyasamutpâda) öğütlerini vermiş, canlıları sevmek ve bakmak, Pâramita (Öbür kıyıya ulaşmak, yani hayattan Nirvana'ya ulaşmaktır) ve kurtuluş gibi teori ve kuralları izah etmişti. Oturanların hepsi ellerini alnına koyarak memnuniyetle anladıklarını ve bunları kabul ettiklerini ifade etmişlerdi. Böylece rahip bir kaç gün orada kalmıştı. Rahip Hindistan'a gitme isteğinde bulunmuş, fakat Kağan onun bir kaç gün daha kalmasını istemişti.” “Rahibi Kapisa şehrine kadar göndermişler, ayrıca rahibe ipek

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

kumaşı, bir tane Budist kıyafeti ve elli top ipekli kumaşı hediye etmişti. Kağan ve diğer devlet erkanları rahibi on li'ye (yaklaşık 5 km) kadar uzaklığa yolculuk etmişlerdi.”¹⁷⁸

Hsüantsang, Mahâyâna mezhebine mensuptur, Göktürlere öğrettiği ve izah ettiği Budizm doktrinleri de bu mezhebe ait olmalıdır. Ancak, Göktürk Kağan ve devlet erkanları içki içerek ve et yiyerek yani Mahâyâna mezhebine aykırı davranış ve tavırlarıyla Hsüantsang'ın öğrettiklerini memnuniyetle kabul etmesi enteresandır. Ayrıca, Hsüantsang'a ikram edilen şarap, yoğurt ve tereyağı gibi yiyecek ve içecekler Mahâyâna mezhebinde uygun görülüyordu; Hsüantsang'ın bunları bilerek yemesi ve içmesi de enteresandır. Hsüantsang'ın Türklerle anlattığı On İki İyilik, canlıları sevmek, Pâramita ve kurtuluş gibi bilgiler ve kavramlar hem Mahâyâna hem de Hînayâna mezhepler için geçerlidir; yani bütün Budistler için geçerlidir. Bu karışıklıkların ve zıtlıkların bir açıklaması şu olabilir: Göktürkler Mahâyâna değil, et yiyebilen ve içki içebilen Hînayâna mezhebine daha yakındır.

Hsüantsang'ın Warwâlîz (Kunduz'un yakınında) memleketine ulaştığında, T'ung Yabgu'nun büyük oğlu Tardu Şad bu bölgede bulunmaktaydı ve Demir Kapı'nın kuzeyindeki bütün memleketlerini yönetiyordu. Tardu Şad aynı zamanda Kaoç'ang (Turfan) hükümdarının kız kardeşinin kocası idi. "Rahip buraya ulaştığında Kaoç'ang prensesi Hatun ölmüştü; Tardu Şad da hastalanmıştı. Tardu Şad, rahibin Kaoç'ang'dan ayrılırken karıkoca ikisine mektup getirdiğini öğrenince durmadan ağlamaya başlamıştır. Daha sonra Tardu Şad, 'Hoca sizin gözünüzde nurlar bulunduğunu görüyorum, belli bir zaman burada kalmanızı istiyorum; Hastalığımı iyileştirdiğinde ben bizzat hocayı Brahman ülkesine götüreceğim' diye istekte bulunmuştu. Bu sıralarda Tardu Şad hastalığını iyileştirmek için üfürükçülüğü bilen bir Brahman rahibi tarafından tedavi edilmekteydi ve biraz iyileşmeye başlamıştı. Tardu Şad'ın sonradan evlendiği Hatun daha genç idi ve Tardu Şad'ın ilk evlilikten olan oğlunun dediğine göre bu genç Hatun Tardu Şad'ı zehirlemiş ve böylece Tardu Şad ölmüştü. Tardu Şad'ın Kaoç'ang prensesinden olan oğlu daha küçük idi ve tahtı ilk evlilikten olan oğlu Tekin kapmıştı. Böylece Tekin Şad unvanını alarak üvey annesi genç Hatun ile evlenmişti.

Rahip Hsüantsang Tardu Şad'ın cenaze işlerinden dolayı burada bir aydan fazla kalmıştı. Bu memlekette Dharma Samgha adlı bir rahip vardı. Bu rahip Hindistan'da kendisini yetiştirmişti ve Pamir dağının batısında bulunan bölgelerde en meşhur rahip olmuştu. Kaşgar ve Hotan gibi memleketlerdeki rahipler de onunla Budizm konusunda tartışmaya giremezlerdi. Bu rahip Mahâyâna doktrini öğrenmişti, ancak Hînayâna doktrinini de iyi biliyordu.

Hsüantsang, yeni tahta geçen Tekin Şad'dan Brahman ülkesine gitme isteğinde bulunmuştu. Tekin Şad Hsüantsang'ı kendi idaresi altında bulunan ve Budizm dünyasının ikinci kutsal bölgesi "Küçük Râjagrha" namı olan Belh'e (Mezari Şerif'in 40 km kuzeybatısında) göndereceğine söz vermişti. Bu sırada Belh memleketinden ondan fazla Budist rahip, ölen Şad için tâziye bildirmek ve teselli etmek amacıyla buraya gelmişti. Hsüantsang, bunlarla birlikte Belh memleketine gitmişti. Belh memleketinin şehir ve kentleri çok genişti; toprakları da çok verimli idi ve hakikaten zengin bir memleket idi. Yüz küsur tapınak, üç binden fazla Budist rahip vardı ve hepsi Hînayâna mezhebine mensuptular.¹⁷⁹

Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'nde verilen bilgilere göre, bu bölgede Göktürk yönetici sınıfı Budizm ile içiçe olduğunu görmek mümkündür. Gerek Tardu Şad, gerekse yerine geçen Tekin Şad, Hsüantsang'a hep "hoca" diye hitap etmişler, kendilerini ise "öğrenciniz" diye

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

takdim etmişlerdir.¹⁸⁰ Hatta Tardu Şad'ın cenaze törenlerine iştirak eden ve tâziyesini bildirmek isteyen Belh'den gelen Budist rahipleri de vardır. Gerçi kayıta yazmamış olsa bile, bu rahiplerin cenaze töreninde âyinler düzenlediğini tahmin etmek mümkündür. Bu memlekette bulunan en meşhur Budist Rahibi Dharma Samgha hem Hînayâna hem de Mahâyâna doktrinini iyi bilen bir hoca idi; ayrıca cenaze törene gelen Belh Budist rahipleri de Hînayâna mezhebine mensup olduğuna göre Bölgedeki Göktürkler Hînayâna mezhebiyle yakın ilişkinin içinde bulunduğunu görmek mümkündür.

Ancak, T'ung Yabgu Kağan'dan sonra yani Ssu Yabgu Kağan (628632) Budizm'e bu kadar saygılı değildir. Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'ne göre, Belh memleketinin güneybatısında Nava Vihara (Yeni Tapınak) adlı bir tapınağı yağmalamıştır. Ancak Ssu Yabgu Kağan, Budizm'i koruyan Hint inancında dört yönü muhafaza eden tanrıların biri olan kuzey tanrısı (?) VaijraAa D@va tarafından bir rüya sonucunda öldürülmüştü.¹⁸¹ Gerçi bu kayıta bazı şüpheler bulunmasına rağmen Ssu Yabgu Kağan'ın Budizm'e hoş bakmadığı bir gerçektir.

F. Huich'ao'nun Seyahatnamesi'ne (722-727) göre, "Kotal¹⁸² memleketinin kuzey bölgelerinde, kuzey yönü Kuzey Deniz'e (Baykal Gölü), batı yönü Batı Deniz'e (Hazar Denizi), doğu yönü ise Çin'e kadar olan topraklarda Göktürkler yaşamaktadır. Bu tür Göktürkler Budizm'i tanımazlar ve topraklarında ne tapınak ne de Budist rahipler vardır. Bunlar deri, kürk ve yün kumaşlı elbise giyerler; kurt ve böcekleri yerler; şehir ve kentleri olmadığı için yerleşim yeri de yoktur. Keçe çadırda otururlar; yatması ve kalkması kişinin hareketine bağlı olarak değişirler; su ve otu takip ederek yer değiştirirler; erkekler saç keserler, bayanlar ise bırakırlar. Konuşulan dil diğer memleketlerle farklıdır. Hâlâ öldürmeyi severler, iyi ile kötüyü bilmezler (Budistlere benzemezler); Topraklarında deve, katır, koyun ve at gibi hayvanlar çoktur".¹⁸³

Huich'ao'nun tarif ettiği bölgedeki Türklerde Budizm ve Budist rahipler olmadığını yazarken, bölgenin güney kısmındaki Türklerin Budizm'i benimsediğini görmek mümkündür. "Gandhara (Kandahar) memleketinin hükümdarı ve halkı Göktürklerdendir. Yerli halk ise Hulardır. Ayrıca bir miktar da Brahmanlar vardır".¹⁸⁴ "Bu hükümdar gerçi Göktürklerden olmasına rağmen Triratna'ya hem inanıyor hem de saygılıdır.

Hükümdar, hatunlar, prensler ve diğer beyler herkes kendi adından Budist tapınak inşa etmişlerdir. Bunlar Triratna'ya saygı gösterirler ve ona bakarlardı. Bu hükümdar her yıl iki defa Pancavarsika Prasad (Budistlere ve keşişlere başış) toplantısını düzenler ve günlük kullandığı eşyaları dışında Hatununu, filini ve atını birlikte başışlardı. Ancak Hatun ve filini rahipler tarafından üzerine fiyat koyardı ve ardından hükümdar bu fiyata göre tekrar geri satın alıyordu. Diğer başışlanan deve, at, altın, gümüş, giyecekler ve ev eşyalarını Budist rahiplerin satması serbest bırakılırdı. Rahiplerin bunlardan kazandıkları kazançları kendi ihtiyaçlarını giderirdi. Bu hükümdar kuzeydeki diğer Göktüklere benzemezdi ve kızı, oğulları da ayrı ayrı tapınak için başış verirdi."¹⁸⁵

Yine Huich'ao'nun Seyahatnamesi'ne (722727) göre, "Sagestan (Zabol, Zabolistan) memleketinin halkı Hulardır, hükümdar ve asker ise Göktürklerdir. Bu memleketin hükümdarı Kapisa memleketinin hükümdarının yeğenidir. Kendine bağlı olan kavim ve askerlerle birlikte bu memlekette oturuyorlar ve bir başka memlekete veya amcasına bağlı değildir. Bu hükümdar ve diğer beyler Göktürklerden olmasına rağmen Triratna'ya çok saygılılar. Bu memlekette bol miktarda tapınak ve Budist rahibi vardır ve Mahâyâna mezhebine mensupturlar. Ayrıca, bu memlekette P'otuokan adlı bir başka Göktürk Beyi vardır ve her yıl bir defa Pancavarsika Prasad düzenlemektedir. Sayısız altın ve gümüşü başışlamaktadır ve hükümdardan daha fazla başış yapmaktadır."¹⁸⁶

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

Huich'ao'nun Seyahatnamesi'ne (722727) göre, "Kottal memleketinin hükümdarının soyu Göktürktür; Halk ise yarısı Hu, yarısı da Göktürktür; kullanılan dilin de yarısı Toharca, yarısı da Göktürkçedir ve bunun yanında yerli halkın dili de vardır. Hükümdar, beyler ve halk Triratna'ya çok inanırlar ve ona saygı gösterirler. Budist tapınak ve rahipler vardır ve Hînayâna mezhebine mensupturlar. Şu anda bu memleket Arapların kontrolü altındadır".¹⁸⁷

Huich'ao'nun Seyahatnamesi'ne (722727) göre, "Vahan memleketi hükümdarının¹⁸⁸ askeri azdır ve zayıf olduğu için kendilerini muhafaza edemeyince Arapların hakimiyeti altına girmişlerdir. Bu memlekette Budist tapınak ve rahipler vardır ve Hînayâna mezhebine mensupturlar. Hükümdar, beyler ve halk hepsi Budizm'e inanırlar ve başka batıl inanca inanmazlar. Dolayısıyla, bu memlekette batıl inanç yoktur."¹⁸⁹

G. Wuk'ung'un Seyahatnamesi'ne (750790)¹⁹⁰ göre, rahip Wuk'ung 759764 yılları arasında Keşmir ve Gandhara (Kandahar) memleketinde kalmıştır. Rahip Wuk'ung Keşmir memleketindeki tapınaklar hakkında bilgi verirken, bölgede "Yeli Tekin Tapınağı vardır ve bu tapınağı Göktürk prensi yaptırmıştır".¹⁹¹ Chavannes'e göre, adı geçen Türk Prens Arap Dinawari'nin eserinde bahsedilmiş olan Yel Tekin olmalıdır.¹⁹² Rahip Wuk'ung Gandhara memleketindeki tapınakları anlatırken, "Tekin Li Tapınağı vardır ve Göktürk prensi tarafından yapılmıştır" ve "Hatun Tapınağı vardır ve hükümdarın hanımı tarafından yaptırılmıştır" ibaresi geçmektedir.¹⁹³ Chavannes J. Marquart'ın görüşüne yer vererek Tekin Li'nin 739 yılında kayıtlarda görülen Kapisa'nın hükümdarı Wusa Tekin Li olabileceğini tahmin etmektedir.¹⁹⁴

H. 716 yılında II. Göktürk Devleti'nin hükümdarı "Bilge Kağan (716734) şehir inşa etmek ve Budist tapınağı ile Taoist ibadethane yaptırmak istemiştir. Vezir Tonyukuk buna karşı çıkarak şu açıklamayı yapmıştır: 'Göktürklerin nüfusu çok azdır ve T'ang Sülâlesi'nin yüzde biri bile değil; biz onlara karşı koyabilmemizin sebebi ise bizim yaşam tarzımız su ve otları takip ederek, sabit bir yerde oturmamızdır; biz avcılık işiyle meşgulüz, herkes savaş teknikleri öğrenmektedir; kuvvetli durumda hücuma geçerek ganimetleri alıp dönebiliriz, zayıf durumda ise dağ ve ormanlara kaçarak sığınabiliriz. T'ang Sülâlesi'nin asker sayısı ne kadar çok olsa bile bizim bu özel durumumuza karşı pek işe yaramıyor. Eğer şehir inşa ederek yerleşik hayata geçip eski geleneğimizi değiştirirsek, bir defa mağluba uğrarsak kesinlikle yok oluruz. Üstelik Budizm ve Taoizm'in teorileri insanı yumuşak yürekli ve zayıf karakterli yapar; bu güçlenme yöntemi değildir'. Bunu anlayan Bilge Kağan bu isteğinden vazgeçmiştir".¹⁹⁵

Dr. Erkin EKREM

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 3 Sayfa: 358-374

Dipnotlar :

1. Hsin T'angshu, 215b, 1975: 6055.
2. Choushu, 50, 1971: 909.
3. Choushu, 50, 1971: 911.
4. Suishu, 84, 1973: 18651866.
5. Chiu T'angshu, 194b. 1975: 5191).

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

6. E. Chavannes'e göre Kuzey Otağı İli nehrinin yakında, Güney Otağı ise Ebi nehrinin yakınındadır (Chavannes, 1962: 20).
7. Chiu T'angshu, 194b, 1975: 5179.
8. Chavannes, 1962: 158187.
9. Chiu T'angshu, 194b, 1975: 5181. Chavannes'e göre Sanmi dağı Kuça'nın kuzeyinde bulunan Ak dağdır.
10. Chavannes'e göre, Bin Çeşme Talas nehrinin kenarında bulunan Evliya Ata'nın yakınındadır (Chavannes, 1962: 23).
11. Chiu T'angshu, 194b, 1975: 5181.
12. Chavannes, 1962: 189.
13. Hsin T'angshu, 221b, 1975: 62216222.
14. Hsin T'angshu, 221b, 1975: 6229.
15. Hsin T'angshu, 221b, 1975: 62316232.
16. Hsin T'angshu, 221b, 1975: 6063.
17. Chavannes, 1962: 202205.
18. Hsin T'angshu, 221b, 1975: 60516054.
19. Chiu T'angshu, 194b, 1975: 5190. Hsin T'angshu, 221b, 1975: 61666167.
20. Chiu T'angshu, 194b, 1975: 5191.
21. Hsin T'angshu, 215b, 1975: 60666069.
22. Hsin T'angshu, 215b, 1975: 60546055.
23. Chavannes, 1962: 219.
24. Chvannes, 1962: 220221.
25. Budizm hakkında Türkçe eserler çok azdır. Örnek olarak Walter Ruben'in "Buddhizm Tarihi" (Sakarya Basımevi, Ankara, 1947); "Budizm'in Menşei ve Özü", (DTCF Dergisi, Sayı VI, Cilt I, S. 115127); "Buddhist Vakıfları Hakkında" (Vakıflar Dergisi, II, 1942: 173181); İlhan Güngören, Buda ve Öğretisi (İstanbul, 1981); Cenap Yakar, Pali Kaynaklarına Göre Budizm, (A. Ü. İlahiyat Fakültesi doktora tezi, 1981). Ayrıca, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayınlanan İslâm Ansiklopedisi, VI. cildinde (1992: 360), Encyclopaedia of World Art, II. cildinde (1960: 702703, New York) ve Ehsan Yashater'in hazırladığı Encyclopaedia Iranica, IV. cildinde (1990: 492505. London) yer alan "Buddhism" adlı araştırmalarında konuyla ilgili zengin bibliyografya verilmektedir.
26. W. Ruben, 1947: 8; Günay Tümer, Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi., VI, 1992: 353.
27. Kuşan Devleti için Enver Konukçu'nun Kuşan ve Akhunlar Tarihi adlı eseri bulunmaktadır. Sevinç Matbaası, Ankara, 1973: 136.
28. Orta Asya'da Budizm'in yayılması ve yerleşmesi konusunu tarihi bakımdan en iyi araştıran Japonlu Hatani Ryötai'nin Orta Asya'da Budizm ve Orta Asya Budizm Hakkındaki Araştırmalar iki eseridir. Ayrıca, Ronald E. Emmerick'in konuyla ilgili Budizm'in Orta Asya'ya yayılması, özellikle Baktria, Sogdiana, Horasan, İran, Doğu Türkistan ve Kuşan Devleti'ndeki durumu incelemiştir (Ehsan Yarshter, Encyclopaedia Iranica, IV, 1990: 492296, 499505, London). W. Ruben, 1947: 15. G. Tümer, VI, 1992: 354355. Encyclopaedia of World Art, II, 1960: 671. Orta Asya'daki Budizm sanatı için Encyclopaedia of World Art, II, 1960: 471190 (fotoğraflar) ve Türk Ansiklopedisi, VIII, 1956: 292299.
29. Örneğin, önceleri Buda'nın resminin ve heykelinin yapılmasına izin verilmediği halde Kuşan Devleti döneminde bazı yabancı din ve Eski Yunan sanatının etkisiyle bu yasa kalkmıştır. Kanişka, üzerinde Buda'nın kabartmaları bulunan paraları bastırmıştır. Bu şekilde Buda, eski Brahman inançlarındaki Rama ve Krişna gibi insan biçimde dünyaya gelmiş bir tanrıya dönüştürülmüştür (G. Tümer, 1992: 353).
30. Fahsien'in Seyahatnamesi, bir adı da Hindistan Seyahatnamesi'dir. Doğu Chin Sülâlesi'nin rahibi Fahsien'in 399412 yılları arasında Hindistan'a yaptığı seyahat hatıralarıdır. Döneminin Ch'angan şehrinde Doğu Türkistan'a ve buradan Hotan üzerinden Hindistan'a ulaşan Fahsien, dönerken

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

deniz yoluyla Ch'angan'a dönmüştür. Fahsien'in hatırasında 30 memleket hakkında bilgi vermektedir. Fransızca, İngilizce ve Japonca tercümesi vardır.

31. Hsüantsang'ın Seyahatnamesi Budist rahibi Hsüantsang'ın Türkistan ve Hindistan'a yaptığı seyahatnamesi'dir (627645). Tam adı Büyük T'ang Sülâlesi'nin Batı Bölge Seyahatnamesi'dir. 627 yılında Hindistan'a giderek Budizm'in engin öğretisini elde edilmek için yola çıkmış olan Hsüantsang, Doğu Türkistan'ın Turfan'dan sonra Türkistan'ın kuzey kısmından dolaşarak güneye doğru Hindistan'a ulaşmıştır. Hindistan'ın hemen hemen her yerini ziyaret eden Hsüantsang, geri dönerken Türkistan'ın güney kısmından yol alarak 644 yılında Doğu Türkistan'ın Hotan bölgesine ulaşmış ve yine güney yolundan 645 yılında T'ang Sülâlesi'nin başkenti Ch'angan'a ulaşmıştır. T'ang Sülâlesi İmparatoru T'aitsung'un isteği doğrultusunda 646 yılında bu seyahatnamesini yazmıştır. Rahibin bizzat ulaştığı memleket 110, duyduğu memleket ise 28 olup memleketlerle ilgili hava, iklim ve coğrafya durumu, şehir ve kent yapısı, geçitler, trafik ve ulaşım yolları, örf ve âdetleri, yerel mahsul, meyve ve madenilerinin durumları, kültür ve siyasî durumlarını içeren önemli bir eserdir. Şu anda Fransızca, İngilizce ve Japonca gibi bir çok dile tercüme edilmiştir.
32. Chi hsienlin, Hsüantsang'ın Seyahatnamesi Hakkındaki Araştırmalar, Pekin: Chunghua Shuchü, 1985: 8587, Giriş.
33. İslâmiyet'in ilk dönemlerinde Orta Asya'da Budizm ve İslâm kaynaklarındaki Budizm hakkında bakınız G. Tümer, İslâm Ansiklopedisi, VI. 1992: 357360; Carra de Vaux, İslâm Ansiklopedisi, II., 747748; Asadullah Souren MelikianChirvani, Encyclopaedia Iranica, IV., 1990: 496499.
34. Tripitaka, 50, 224c.
35. T'ianshen, Çince anlamı "Gökteki ruh", "Gökteki hükümdar", yani evren, güneş, ay, yıldız, rüzgar ve yağmurların yöneticisidir. Bu terim İVV. yüzyıllarına ait Çince kayıtlarında geçmektedir: "Pers memleketi halkının geleneğinde Huoshen (Ateş ruhu) ve T'ianshen (Gök ruhu)'e tapıyorlardır (Weishu, 102, 1974: 2271; Peishih, 97, 1974: 3223). Genelde, araştırmacılar Huoshen ile T'ianshen teriminin Zerdüşçülük inancını kastettiğini yada Hint rivayetindeki Mahe|vara olduğunu iddia ederler. Yalnız, Turfan bölgesinde ise sadece T'ianshen olarak geçmektedir ve T'ianshen'in Gök Tanrı olabileceği ihtimali vardır.
36. Tripitaka, 50, 224c.
37. Tripitaka, 51, 858b.
38. Weishu, 102, 1974: 2265. Choushu, 50, 1971: 916.
39. Suishu, 83, 1973: 1851.
40. Üç Tür Temiz Et: Beni görmeyen, beni duymayan ve benim için özel kesilen hayvan etidir. Bu üç tür et, Hînayâna mezhebindekiler için temiz sayılır ve yenilebilir; Fakat Mahâyâna mezhebindekiler için yasaktır (Sarvastivadavinaya, 37. Bölüm, Tripitaka, 23. cilt, 246C).
41. Mahâyânistlere göre, kitabe Budizm'in aşamasında Hînayâna'dan Mahâyâna'ya geçiş dönemidir. Tripitaka, 51, 870. Ayrıca, T'ang Sülâlesi rahibi Fatsang'ın yazdığı Huyen Wuchiao Chang, bölüm l'de yer alan açıklamasına bakınız. Tripitaka, 45, 480b.
42. Huichao (? 780), Koreli Budist rahibidir ve tarihi bilinmemektedir. T'ang Sülâlesi Dönemi'nde Çin'de yetişen rahip bir ara Hindistan'a gitmiş ve 727 yılında T'ang Sülâlesi'ne dönmüştür. Toplam Çin'de 54 yıl kalan rahip bir çok tercüme eserler dışında Huich'ao'nun Beş Hindistan'a Seyahati adlı bir eser bırakmıştır. Ancak bu eser kayıptır ve 1908 yılında Fransiz araştırmacı P. Pelliot tarafından bu eserin özet nüshasını Tunhuang'da bulmuştur. Tripitaka, 51, 975a979b.
43. Tripitaka, 51, 979b.
44. Choushu, 50, 1971: 917; Suishu, 83, 1973: 1852.
45. Hsin T'angshu, 221b, 1975: 62306231.
46. Chiu T'angshu, 198, 1975: 5303.
47. Tripitaka, 51, 870a.
48. Tripitaka, 50, 226c.
49. Tripitaka, 51, 979a, 979b.
50. Tripitaka, 50, 981a. Wuk'ung'un Seyahatnamesi, T'opa (Tabgaç) soyundan olan T'ang Sülâlesi Dönemi'ndeki Budist Rahibi Wuk'ung (731) tarafından yazılmıştır. 751 yılında devlet görevlisi olarak

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

sivil ve Budist rahiplerinden oluşan bir resmi heyetle Kandhar'a gitmişlerdir. Ancak bölgede hastalanan Wuk'ung dönüş yapamamış ve hastalığı iyileştiğinde Budist rahip olmuştur. Rahip bu sıralarda Hindistan'ı dolaşmıştır ve 765 yılında T'ang Sülâlesi'ne dönme izni alabilmiştir. Ancak yol boyu her türlü zorluklardan dolayı ancak 789 yılında dönebilmıştır. Döndükten sonra rahip Yüanchao tarafından onun gezisini kayda geçirmiştir. Tripitaka, 51, 979b981b.

51. Tripitaka, 51, 857c.
52. Kaşaya, Budist rahiplerin kıyafetidir. Genelde lacivert, sarı, kırmızı, beyaz ve siyah gibi tam renkten değil, siyaha yakın, koyu lacivert renklerini tercih ederlerdir. Kaşaya kıyafeti üç çeşit olur: Sanghâti, 925 parça kumaş bezinden dikilmiştir. Uttarâsanga, 7 parça kumaş bezinden dikilmiştir. Antarvâsa, 5 parça kumaş bezinden dikilmiştir.
53. Weishu, 102, 1974: 2268.
54. Tripitaka, 51, 942c.
55. Tripitaka, 50, 454b. Chüch'ü, IVV. yüzyıllarında Hun soyundan olan Chüch'ü kavmi Kansu eyaletinin batısı ile Turfan'ın arasında kurulan bir memleketdir.
56. Peishih, 96, 1974: 3219.
57. Chiu T'angshu, 198, 1975: 5305.
58. Chiu T'angshu, 198, 1975: 5305. E. Chavannes'e göre, Kaşgarlılar Mazdaizm ile uğraşmalar (Chavannes, 1962: 92, not 2). Çince Hsien 11 yazısı T'ang Sülâlesi döneminde (618906) icat edilmiş ve ateşe tapanları için kullanılıyordu. Ancak Mazdaizm ve Zerdüşçülük ikisi de ateşe tapar ve Hsien yazısı ile bu ikisini ayırmak zordur. Zerdüşçülük, dönemindeki Orta Asya'da daha yaygın olduğu için Çince Hsien yazısı Zerdüşçülük olarak tercüme edilmektedir.
59. Tripitaka, 51, 870c.
60. Tripitaka, 50, 227a.
61. Tripitaka, 51, 857b.
62. Huisheng, Kuzey Wei Sülâlesi (386534)'nin Budist rahibidir. İmparatoriçe Wei t'aihou'nun isteğiyle 518 yılında Hindistan'dan Budizm eserleri getirmek için hem elçiler hem de Budist rahiplerden oluşan bir ekip yola koyulmuşlardı. Bu heyet Doğu Türkistan'dan geçerek, Pamir dağına aşarak Kuzey Hindistan'ın Udyana ve Gandhara (Kandahar) memleketine ulaşmışlardı. Burada Budizm yapıtları ziyaret etmişler, Buda öğretisini öğrenmişler ve 522 yılında 170 ciltli Budist eserleriyle geri dönmüşlerdir. Sungyün ise bu heyetin elçisi idi ve bulunan faaliyetlere iştirak etmişti. Her ikisi geri döndükten sonra seyahatname yazmışlardı. Fakat bu seyahatnameler bugüne kadar ulaşıp gelememiştir, sadece bazı Budist eserlerinde özet olarak kaydedilmiştir. Huisheng'in yazdığı seyahatnamesinin adı "Huisheng'in Seyahatnamesi" Sungyün'ün ise "Wei Sülâlesinin Batısındaki Onbir Memleketinin Öyküsü'dür. Bu iki eser birbirine benzemektedir ancak yazarın mesleklerinden dolayı iki eserin ağırlığı da farklıdır. Tokyo'da basılan Tripitaka'da bu iki esere yer vermiştir. Bu eserlerin Fransızca ve İngilizce tercümesi vardır.
63. Tripitaka, 51, 866; 1019.
64. Choushu, 50, 1971: 917; Suishu, 83, 1973: 1852.
65. Chiu T'angshu, 198, 1975: 5303; Hsin T'angshu, 221, 1975: 6235.
66. Tripitaka, 51, 943a.
67. Tripitaka, 51, 979ab.
68. Tripitaka, 51, 943abc945abc.
69. Tripitaka, 50, 251b.
70. Tripitaka, 51, 857c.
71. Tripitaka, 51, 1019c.
72. Üç Cevher: Buda; Budizm teorisi ve kutsal kitapları (Dharma); Budizm'i yaşatan ve devam ediren rahip ve keşişler (Samgha). Buda, Dharma, Samgha bu üç unsur her şeyden yüksek ve dünyadaki cevherleri gibi kimetini hiçbir zaman kaybetmediği için bu adı vermiştir.
73. Tripitaka, 51, 945c.

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

74. Hsin T'angshu, 221b, 1975: 6234
75. Weishu, 102, 1974: 2280.
76. Tripitaka, 51, 941c942a.
77. Tripitaka, 51, 942b.
78. Weishu, 102, 1974: 2281.
79. Suishu, 83, 1973: 1849.
80. Tripitaka, 50, 27c.
81. Chiu T'angshu, 198, 1975: 5310.
82. Hsin T'angshu, 221, 1975: 6244.
83. Hsin T'angshu, 221, 1975: 6244. Chavannes, 1962: 99100.
84. Tripitaka, 51, 978b.
85. Hsin T'angshu, 221b, 1975: 6250.
86. Tripitaka, 51, 871.
87. Tripitaka, 51, 978c.
88. Tripitaka, 51, 872a.
89. Hsin T'angshu, 221b, 1975: 6252.
90. Weishu, 102, 1974: 2277.
91. Suishu, 83, 1973: 1853.
92. Tripitaka, 51, 978a.
93. Tuyo, T'ungtian (Genel Tarih), 193, 1936: 1043c. Aralık 722 yılında T'ang Sülâlesi İmparatoru T'aitsung, On Ok Kavimler Kağanı Ashihna Huaitao'nın kızını "Chiaohe" prenses olarak atanmıştır ve Türgişler Kağanı Sulu ile evlendirmiştir (TzeChih T'ungchien, 212, 1956: 6754). Ağustos 739 yılında T'ang Sülâlesi'nin Suyap'a yapılan bir saldırıda Türgişleri mağlup etmiş ve Prenses Chiaohe'yi geri götürmüştür (TzeChih T'ungchien, 214, 1956: 6838). On Ok Kavimler Kağanı unvanı ilk defa Ocak 704 yılında T'ang Sülâlesi'nin ilk bayan imparatoru İmparatoriçe Wuzet'ian tarafından Batı Göktürk Kağanına verilmiştir.
94. Tripitaka, 51, 872a.
95. Surkan nehrinin üst kısmında bulunan Denau adlı yerde.
96. Tripitaka, 51, 872a.
97. Tajikistan'ın Duşembe şehrinin yakınında.
98. Tripitaka, 51, 872a. E. Chavannes'in araştırmasına göre, Göktürklerin Hissu Ş.Âyboyu diğer Çin kaynaklarında yer alan Chieh (Kai) su'dur (Chavannes, 1962: 140).
99. Duşembe şehrin yakınındadır.
100. Tripitaka, 51, 872a.
101. Termiz'in doğusunda, bir adı da Kobadina.
102. Tripitaka, 51, 872a.
103. Afganistan'ın Taşkurgan'ın yanındadır.
104. Tripitaka, 51, 872b.
105. Tripitaka, 51, 872b.
106. Tripitaka, 51, 872c; Tripitaka, 50, 228a.
107. Tripitaka, 50, 228b. 51, 872c.
108. Bu memleket, Hindukuş dağın güneyindeki Kavak ile Doşi nehrinin arasındadır.
109. Mahâsanghika, Budizm'in iki orijinal mezheplerin biridir (Öbürü Sthaviravâda). Buda'nın ölümünden

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

yaklaşık bir asır sonra, Vaişali'de toplanan ikinci ruhani mecliste, Buda'nın geleneksel öğretisini izleyen bir grup keşişler (Bhikşu), bazı keşişlerin Budizm'in belli kurallarının bozmasını gerektiğine ve zamana uygun on çeşit (bazı kayıtlarda beş) yeni teorini ilave etmesine karşı çıkmışlardı. Ortak bir anlaşmaya varamayınca iki gruba ayrılmışlar ve Budizm'in ilk iki mezhebi ortaya çıkmış oluyordu. Kuralları bozmaya karşı çıkanları çoğu ihtiyarlar olduğu için bunlara Sthaviravâda adını vermişlerdir; Bu mezhebin karşı tarafının sayısı ve destekçisi çok olduğu için Mahâsanghika adını vermişlerdir. Sthaviravâda mezhebinden Hînayâna, Mahâsanghika mezhebinden ise Mahâyâna gibi iki mezhep temsil etmektedir.

110. Tripitaka, 51, 940a.
111. Bu memleket, Afganistan'ın kuzeydoğusundaki Amu Derya'nın üst kısmındadır.
112. Tripitaka, 51, 940a.
113. Tripitaka, 51, 940a.
114. Tripitaka, 50, 228a.
115. Tripitaka, 50, 250a.
116. Bu memleket, Hindukuş dağın güneyinde bulunmaktadır.
117. Tripitaka, 51, 940b. 50, 250a.
118. Tripitaka, 51, 940b.
119. Afganistan'ın kuzeybatı hududundadır.
120. Tripitaka, 51, 940c.
121. Tripitaka, 51, 940c.
122. Tripitaka, 51, 978c979a.
123. Bu memleket Afganistan başkenti Kabil'in 150 mil batısındadır.
124. Tripitaka, 51, 873b. 50, 228c.
125. Tripitaka, 51, 978.
126. Afganistan başkenti Kabil'in 62 km kuzeyindeki Begram'dadır.
127. T'ianssu, Brahman ve eski Hindu dini inancının Maheşvara tanrısına kurban ve ibadet kılan tapınağına verilen bir Çince isimdir. Bazen bu Çince isim aynı zamanda Zerdüştcülüklerin tapınağı için de kullanılmaktadır (Chi hsienlin, 1985: 58). S. Beal (Beal, 1884: 20) ve T. Watters (Watters, I. 1904: 61) "Deva Temple" olarak tercüme ettiği için biz de bu şekilde çevirdik.
128. M. Ö. VIV. yüzyılda ortaya çıkmış olan Hindistan'ın Jaina inancının bir tarikatıdır. Jaina inancı Budizm'e karşıdır; Budistler ise Jaina inancının batıl dini olarak kabul etmektedirler. M. S. I. yüzyılında bu inanç Digambara (Çıplak Keşişler) ve zvetâmbara (Beyaz Kıyafetliler) olarak ikiye ayrılmışlardır. IVXIII. yüzyılında Hindistan'da geniş halde yayılan Jaina inancı, XIII. yüzyıldan sonra zayıflamıştır.
129. Brahman inancının bir tarikatıdır. Bu tarikat Mahâşvara (Yoketme, Çileci ve Dans Tanrısı) tanrısına taparlar. Budistler gibi put peres değiller ve sığır ile erkek organına taparlar, bunlar için ibadet kılarlar.
130. Tripitaka, 51, 873b.
131. Tripitaka, 51, 977c978a.
132. Tripitaka, 51, 979c.
133. Lampâkâ, Kabil nehrinin kuzey kıyısındadır. Doğusunda Alingar, batısında ise Kunar nehri vardır.
134. Tripitaka, 51, 878b.
135. Tripitaka, 51, 977c.
136. Tripitaka, 51, 867a. 1021a1022a.
137. Tripitaka, 50, 879c880a.
138. Tripitaka, 51, 977bc.

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

139. Tripitaka, 51, 979c.
140. Tripitaka, 51, 886a.
141. Tripitaka, 50, 449a.
142. Tripitaka, 51, 887c888a.
143. Tripitaka, 50, 231ab.
144. Tripitaka, 51, 980a.
145. Pei Ch'ishu, 20, 1973: 1865.
146. Ts'en Chungmien, I., 1958 (a): 36.
147. S. G. Klyashtorny and V. A. Livshic, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", Acta Orient. Hung., XXVI (1), 1972: 86. Ayrıca Saadet Çağatay ile Semih Tezcan'in bu yazıt hakkındaki tanıtım yazısı bulunmaktadır: "Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi, Soğutçe Bugut Yazıtı", Türk Dili Araştırma Yıllığı/Belleten, 1975/1976, s. 251.
148. Ts'en Chungmien, I., 1958 (a): 3435.
149. Ts'en Chungmien, I., 1958 (a): 35; II., 1958 (a): 973, not 21.
150. Suishu, 84, 1973: 1865.
151. Kuzey Tiler, Batılı araştırmacılar bu adı çevirirken genellikle "Kuzey Barbarlar" olarak tercüme etmektedir. Tiler proto Türklerin adı olarak M. Ö. VII. yüzyıllarında Çin kaynaklarında yazılmıştır. Zamanla Çinliler bu savaşçı topluluğa barbar adını takmışlar ve böylece Ti adı da barbar anlamını taşımaya başlamıştır. Bu metinde "Kuzey Tiler" Göktürkleri kastetmektedir ve kadimki Tiler Göktürkler ile bir bağlantılı olduğunu da belirtmektedir.
152. Tripitaka, 50, 433a.
153. Chungpu, "Merkezi yönetim bölgesi"dir. Çin kaynaklarına göre, Göktürklerin idare bölgesi sağ (batı) ve sol (doğu) ikiye ayrılmaktadır ve bir de kağanın oturduğu merkezi bölgesi (Otağı) vardır. Bazı durumlarda kağanın soyundan olan sağ ve sol bölge hükümdarları da kağan unvanını almışlardır. Budist seyahatnamelerinde "Merkezi Bölge Kağanı", "Doğu Bölge Kağanı" ve "Batı Bölge" Kağanı terimler sık sık rastlanmaktadır. Hunlardan Karahanlılara kadar eski Türklerde mevcut olan çift yönetim yapısı devleti ikiye bölmeye yol açmıştı.
154. Tripitaka, 55, 276c.
155. Tripitaka, 50, 434a.
156. Tripitaka, 55, 276c.
157. Tripitaka, 50, 434a.
158. Tripitaka, 51, 1021c.
159. Tripitaka, 51, 879c880c, 886a, 888a. 50, 449a.
160. Tripitaka, 51, 977c.
161. Tripitaka, 50, 432bc.
162. TzeChih T'ungchien, 164. bölüm, 1956: 5078. 165. bölüm, 1956: 5097, 5107. 166. bölüm, 1956: 5140. E. Chavannes, 1962: 157.
163. Budistler, her ayın 8, 14, 15, 23, 29 ve 30. gününde gökteki Dört Deva (Tanrı) yer yüzündeki insanların iyi ve kötülük yapıp yapmadığını kontrol ederler. Bu nedenle bu günlerde çok dikkatli olması ve öğleden sonra oruç tutması gerekmektedir.
164. Tripitaka, 50, 432c.
165. Tripitaka, 50, 433a.
166. Choushu, 50, 1971 : 911.
167. Tripitaka, 51, 858a.
168. Tripitaka, 51, 867a.
169. Tripitaka, 51, 882b.

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

170. Tripitaka, 51, 977c.
171. Tripitaka, 50, 516c.
172. Tripitaka, 50, 517a.
173. Tripitaka, 50, 440a.
174. Wang ch'injo, 1994 :11495b
175. Chiu T'angshu, 1975: 5182.
176. Chavannes, 1962: 138.
177. Hsüantsang'ın hangi tarihte yola çıktığı hakkında 627 veya 629 olarak iki çeşit kayıt ve bundan dolayı iki çeşit görüş vardır. 627 tarihi kabul edilirse rahibi kabul eden T'ung Yabgu Kağan (619628) olacaktır; 629 tarihi kabul edilirse rahibi kabul eden ise Ssu Yabgu Kağan (628632) olacaktır.
178. Tripitaka, 50, 227b.
179. Tripitaka, 50, 228a.
180. Tripitaka, 50, 228a.
181. Ssu Yabgu Kağan'ın ölüm tarihi henüz bir ortak fikre varılmamıştır. Tarih kaynaklara göre, Ssu Yabgu Kağan taht kavgası sırasında isyancıların sıkıştırmasından dolayı K'angchü (Kangres?) memleketine kaçmıştı ve daha sonra orada dert içinde ölmüştür (Chiu T'angshu, 1975: 5183; Hsin T'angshu, 1975: 6058) Chavannes'e göre, bu kayıtlardaki bilgiler yanlıştır ve Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'nde yer alan bilgiler doğrudur (Chavannes, 1962: 141). Fotsu Litai T'ungtsai (Buda Devrinin Tarihi) adlı kitapta yer alan bilgilere göre, Hsüantsang 633 yılında "Küçük Râjagrha" (Belh)'ye ulaşmıştır (Tripitaka, 49, 569a). Yani Ssu Yabgu Kağan 633 yılından önce ölmüş olmalıdır. Chavannes bir başka kayıta dayanarak Ssu Yabgu Kağan 632633 yılı arasında öldüğü görüşündedir (Chavannes, 1962: 141).
182. Tacikistan başkenti Düşembe'nin güneydoğusundadır.
183. Tripitaka, 51, 978c.
184. Tripitaka, 51, 977b.
185. Tripitaka, 51, 977b.
186. Tripitaka, 51, 978a.
187. Tripitaka, 51, 978c.
188. Yeni T'ang Sülâlesi Tarihi'e göre, Vahan memleketinin hükümdarı ve Beyleri adı ve unvanları hep Türkçedir ve Türk soyundan olduğu da açıktır (Hsin T'angshu, 221, 1975: 6255).
189. Tripitaka, 51, 978c979a.
190. Bu seyahatname hakkında 1895 yılında Sylvain Lévi tarafından Journalt Asiatique (sayı IX ve X) dergisinde tercüme edilmiştir. E. Chavannes bu seyahatnamenin özetini kendi eserinde yer vermiştir (Chavannes, 1962: 141142).
191. Tripitaka, 51, 980b.
192. Chavannes, 1962: 142.
193. Tripitaka, 51, 980b.
194. Chavannes, 1962: 142.
195. T'ungtian, 198, 1935: 1075a; Tzuchih T'ungchien, 211, 1956: 6722; Hsin T'angshu, 215b, 1975: 6052. Ayrıca Çin kaynaklarında Göktürkler T'ang Sülâlesi'ne karşı şavaşımadan önce Sarı Nehrin kuzeyinde bulunan Fuyün Tapınağı'nda dua okuyarak hücumu geçerlerdi (T'ungtian, 198, 1935: 1074b; Tzuchih T'ungchien, 211, 1956: 6620; Hsin T'angshu, 111, 1975: 4152). Bu durum Budizm değil daha çok Türk geleneğine benzemektedir. 684 yılında uzun zamandır Göktürklerin güneye inmesini engeleyen T'ang Sülâlesi generali Ch'eng Wu'ing imparator tarafından öldürülmüştür. Bu durumdan sevinen Göktürkler general Ch'eng adında bir türbe yapmıştır ve her sefere çıkmadan önce bu türbede dua okurlardır (Tzuchih T'ungchien, 203, 1956: 6433; Hsin T'angshu, 111, 1975: 41414148). Bazı tarihçiler Göktürklerin bu âdetini Budizme bağlamaktadır (Lin Kan, T'uChüeh Shih (Göktürk Tarihi), Huhohot: Neimenggu Renmin Chupanshe, 1988: Ç179). Ancak bu görüşler

SEYAHATNAMELERE GÖRE GÖKTÜRKLERDE BUDİZM

şüphelidir.

Kaynaklar :

- CHAVANNES, E.,1962 Documents sur les Toukioues occidentaux, (Çince'ye tercüme eden Feng Ch'engchün), Taipei: Shangwu yinshua kuan.
- CHI, Hsienlin, 1995 Ta T'ang Hisyu Chi ChiaoChu (T'ang Sülâlesinin Batı Bölgeler Seyahatnamesi Hakkındaki Araştırmalar). Pekin: Chunghua Shuchü.
- FENG Ch'engchün, 1957 HsiYü NanHai ShihTi K'aoChen LunChu HuiChi (Batı Bölgeleri ve Güney Çin Denizi Bölgelerinin Tarih Coğrafya Hakkındaki Araştırmalar) Pekin: Chunghua Shuchü.
- FENG Ch'engchün, 1982 HsiYü TiMing (Batı Bölgelerin Yer Adları). Pekin: Chunghua Shuchü.
- FENG Ch'engchün, 1995 HsiYü NanHai ShihTi K'aoChen Yi Ts'ang (Batı Bölgeler ve Güney Çin Denizi Bölgelerinin TarihCoğrafya Hakkındaki Tercümeler). Pekin: Chunghua Shuchü 2 baskı.
- LI Chifu, 1995 YüanHe ChünHsien T'uChih (Yüanhe Devrinin Eyaletnahiyelerin Coğrafyası). Pekin: Chunghua Shuchü. 2. baskı.
- LI Peiyao, 1972 a Pei Ch'i Shu (Kuzey Ch'i Sülâlesi Tarihi). Pekin: Chunghua Shuchü, 2 cilt.
- LI Yan shou, 1974 Pei Shih (Kuzey Devletler Tarihi). Pekin: Chunghua Shuchü, 10 cilt.
- LINHu Tefen, 1971 Chou Shu (Chou Sülâlesi Tarihi). Pekin: Chunghua Shuchü, 3. Cilt.
- LIU Hsün, 1975 Chiu T'ang Shu (Eski Tang Sülâlesi Tarihi). Pekin: Chunghua Shuchü, 16 cilt.
- MA Tuanling, 1936 Wen Hsian T'ung K'ao (Eski Kaynaklar Hakkındaki Genel İncelemeler). Shang hai: Shang Wu Yin Shu kuan. 2 cilt.
- OUYANG Hsiu, 1975 Hsin T'ang Shu (Yeni T'ang Sülâlesi Tarihi). Pekin: Chunghua Shuchü, 20 cilt.
- PAN Ku, 1962 Han Shu (Han Sülâlesi Tarihi). Pekin: Chunghua Shuchü, 12 cilt.
- SSUMA Ch'ien, 1975 Shih Chi (Tarihi Hatıralar). Pekin: Chunghua Shuchü, 10 cilt.
- SSUMA Kuang, 1956 Tzu Chih T'ung Chien (Eski Sülâlelerin Umumi Tarihi). Pekin: Chunghua Shuchü, 3 cilt.
- TAKAKUSU, Junjro, 19221932 Tai Shö Shinshü Daizökyö (Tripitaka), Tokyo: Tai shöissaikyö Kankökai. 185 cilt.
- TS'EN Chungmien, 1958 (a) T'u Chüeh Chi Shih (Göktürk Tarihi). Pekin: Chunghua Shuchü. 2. cilt.
- TS'EN Chungmien, 1958 (b) Hsi T'u Chüah ShihLiao PuCh' üah Chi K'aoCheng (Batı Göktürk Tarihi Belgeleri Üzerindeki İlave ve Araştırmaları). Pekin: Chunghua Shuchü.
- TS'EN Chungmien, 1982 Sui T'ang Shih (Sui ve T'ang Sülâlesi Tarihi). Pekin: Chunghua Shuchü. 2 cilt.
- TU You, 1935 T'ung Tian (Genel Tarih). Shang hai: Shangwu Yinshukuan, 3 cilt.
- WANG Chienjuo, 1994 Ts'eFu Yüan Kui, Pekin: Chunghua Shuchü, 12 cilt.
- WANG Guowei, 1968 WangKuanT'ang HsienSheng Ch'üanChi (Wang kuowei'nin Araştırmaları). Taipei: Wenhua Ch'üpan kungssu. 16 cilt.
- WANG P'u, 1936 T'ang Hui Yao (T'ang Dönemindeki Önemli Tarihler). Shanghai: Shangwu yin shukuan, 3 cilt.
- WEÍ Cheng, 1973 Sui Shu (Sui Sülâlesi Tarihi). Pekin: Chunghua Shuchü, 6 cilt.
- WEÍ Shou, 1974 Wei shu (Wei Sülâlesi Tarihi). Pekin: Chunghua Shuchü, 8 cilt.